

KOMLÓ ÉS PEREMKÖZSÉGEI LAKOSSÁGÁNAK TÖRTÉNETI NÉPRAJZA

1. Adatok az őskortól a XVIII. századig

A mai Komló városhoz 5 falu és 3 kisebb település területét csatolták. Ezek (még a közelmúltban használatos névváltozásaikkal) Budafa (Pécsbuda), Kisbattyán (Battyán, Német-Egregy), Mánfa, Mecsekfalu (Szopok), Mecsekjánosi (Jánosi), illetve Zobák (Szobák), Jánosi-puszta (Pusztajánosi, Kisjánosi) és Vágott (Vágott-puszt, Vágott dűlő). A felsorolt, Komlóval együtt 9 településben élő és a XX. századra kialakult határában egykor élt népesség történetét kívánjuk megrajzolni.

A régészeti emlékeket csak röviden felsoroljuk, nehéz is lenne ezek alapján e terület egykori életére sok következtetést levonnunk:

Mánfa falu területéről több kovakődarab ún. mikrolit a kőkor (paleolitikum) és csiszolt kőbalt, az újabb kőkor (neolitikum) idejéből.¹ Komló-Köves-tetőn a III. aknában az egykori komló—hirdi keskeny nyomközű vasút építésénél kelte temetőre találtak. A mellékletekből egy bronz lándzsahegy és kés a komlói múzeumba került.² Mecsekjánosi határában (ma Komló, Közüzemi völgy) a plébánia egykori javadalomföldjében római téglák kerültek elő. Az 1958—59-ben itt folytatott ásások nagyméretű, fényűzően épített és felszerelt, átriumos (belső udvaros) római kori villa alapjait hozták napvilágra. A romok között talált pénzérmék a császárság kései korából valók (i. sz. II—IV. század). A villát 375 után kirabolták vagy kiűrtették, és ezután leégett.³ Római építmény állhatott a jánosi templom közelében, mert a plébánia-kert végében lévő forrás vizéhez római vízvezeték csatlakozott. Római téglák kerültek elő a mecsekfalu—budafai határ közeléből is.⁴ A középkori komlói ún. hásmányi templom keresztelőmedencéjét a komlói múzeumban láthatjuk. A templomot körülvevő temetőben két török váltópénzt, ún. akcsét találtak.⁵ Budafán nem messze a haranglábtól, százánál több ezüstpénzt találtak. A leletet ma a komlói múzeum őrzi. A pénzeket a XVI. század első felében érték és használták. Magyar ezüst dénárok mellett többek közt tiroli, salzburgi, brandenburgi, litván és porosz érmék is voltak.⁶

Komló mai területén a magyar középkorban két megye osztozott. A Baranyát, Tolnáttól elválasztó viszonylag lakatlan erdőség, gyeplő középvonala a Mecseken K-Ny irányban átfutó vízválasztó lehetett, így már Tolnához tartozott Mecseknádasd, Márévár, Kisbattyán, Jánosi és Liget is. Ezt a gyeplő-erdőséget, éppúgy mint Baranyát Somogytól elválasztó területet később is, Zselic-nek nevezték Árpád-kori okleveleink.⁷

Komló 1256-ban tűnik fel, okleveleinkben Complow alakban a pécsváradi apátság birtokaként, majd 1312-ben Cumplow, 1320-ban Kemle, 1321-ben

Komlód, 1329-ben Komlou, 1332–35-ben Konlod, Komlod, Cumulod néven. Papja a XIV. sz. elején átlag évi 40 dénárt fizet a pápai tizedbe.⁸ 1554-ben, 1565-ben és 1582-ben a törökök is összeírták. Budafa neve csak a török korban tűnik fel az említett években készült defterekben.⁹ Budafalvát Mánfalvával együtt 1542-ben és 1559-ben mint a pécsi püspök birtokát említik.¹⁰

Mánfát Árpád-kori oklevelekben nem találjuk, de határában, a mai falutól Ny-ra, létezett egy Monaj nevű település, melynek papja már 1332-ben a komlói plébánosnál évente 10–20 báni dénárral több pápai tizedet fizetett. E falut okleveleinkben még Monachy, Money, Monoy, Monoki, Monaki alakban jegyezték fel, s emlékéét Monai-telek nevű dűlőnév őrizte meg.¹¹ Valószínű a falu temploma látható ma is Mánfán kívül, magányosan, nem messze a pécs–kaposvári úttól délre, a rétek közt. Falait és 5 emeletes tornyát még a XII. században rakták román stílusban, majd gótikus elemekkel egészítették ki a valószínű tatárjárásban megrongált épületet. A népmonda szerint a pogányok elől menekülő Szent István király táltos lóva lábanyomán épült, mint az oroszlozi régi templom, s odébb még a kercseligeti: ekkora ugrásokkal szállt a szent király paripája. Egy másik mondából azt tudjuk meg, hogy a régi templomot „egy bika találta meg egy nagy uszalagban, (iszalag) gúzsosban, mikor a török elhagyta, ott benőtte és temető is volt. Az a pásztor, aki ott őrzött, annak volt egy bikája, az elveszett, nincs, nem találta. Hát bement oda, belekeveredett mert harang is volt ott és annak a kötelébe és megszálalt (a harang). Hát mi ez? Rákeveredett a fejére az a kötél, és meghúzta. Akkor lett a pásztor figyelmes, akkor találta meg a templomot. Meg is van az a kis harang.”¹² A templomot 1742-ben Varsányi István remete (alamizsnából) restauráltatta.¹³ 1937-ben állagmegőrző munkálatokat végeztek rajta. Ekkor még látható volt a templom homlokzatán szent Kristófnak, az útonjárók védszentjének freskója. Az egyházi feljegyzések szerint korábban Szűz Mária mennybevételre, később a Szűz látogatása tiszteletére szentelték föl. Komló környékének ez a legszebb művelődéstörténeti emléke.¹⁴

A török korban lakott hely volt Felső-Jánosi, Máté és Chypan, (vagyis Csipány, Csépány, a XVIII. és XIX. században még használatos helynév) Jánosi határában Monó, Peterde és Szentimre Mánfa, Bánod pedig Komló határában.¹⁵

A mai Kisbattyán falu alatt a rétekben létezhetett az az akkor Tolna megyei, 1256-ban Bathyan-nak írt falu, melynek erdejét említik. A XIV. században Bochyán, Bochian, Bothyan, a XV. században Bathyan néven tűnik fel. 1466-ban Máré vár tartozéka. A török korban válik lakatlanná, utoljára 1554-ben írják össze 7 adózóval.¹⁶

Jánosit 1254-ben Janus névalakban a tolnai esperességben, tehát Tolna megyében említik. A XIV. században Juanus, Juanusy, Kysyanusi, Ivanusi, Janussy, Janosy, XV. században Janosd, Eghazas Janosy, Juanusy névalakban. Gyakran említik a mellette fekvő Keményfalvával együtt. A török korban is lakott.¹⁷

Mecsekfalu neve 1928-ig Szopok volt. Ez a név a pápai tizedet fizető papjai révén említhető többször a régiségben, 1332–35 között Scupuk, Zopud, Zopul, Zopuk, Zopok névalakban. Ebben az időben átlag 25–30 báni tizedet fizetett Szopok plébánosa a pápai tizedbe. 1554-ben még 5 adózó lakója volt.¹⁸

A pécsváradi apátság egyik nemes jobbágya nevében tűnik fel Zobák

1292 körül: Mour de Zabagny alakban. A XVI. században mindhárom ismert török adóösszeírás népes helyként tünteti fel.²⁹

Komló hegyes-völgyes-erdős vidékét a honfoglalás korában feltehetőleg gyér szláv népesség lakhatta. Erről tanúskodnának e vidéken feltűnő szláv hangzású helynevek. Pölöske, Zobák, stb.³⁰ Az is valószínű, hogy a magyar falvak errefelé csak néhány emberöltővel a honfoglalás után tűnnek fel, de az említett XII. századi mánfai templom, majd a XIII. és XIV. századi oklevelek arról tanúskodnak, hogy a Mecsekhatán már akkor sűrű településhálózat alakult ki, sűrűbb mint azóta bármikor is. Természetesen, a XX. századinál sűrűbb településhálózat nem jelentett egyben sűrűbb lakosságot is, de az feltételezhető, hogy a törökkor, majd a Rákóczi-szabadságharc korában lezajlott rájárási (1704) pusztításai után a német betelepítésekkel csak a XVIII. század végén, vagy talán még később (a XIX. század elején) érte el a terület középkori lélekszámát. Azt is bátran feltételezhetjük, hogy e vidéknek a középkorban nagyobb volt népesség-eltartó ereje, erről tanúskodik többek közt az egyházi szervezet összehasonlítása. A török után 1788-ig Komló mai területén lévő falvak (Kisbattyán kivételével) Magyarorszáék plébániához tartoztak. 1793-ban csatolják Kisbattyánt a kárási plébániától a Jánosihoz. 1793-tól folyamatosan működnek plébánosok Jánosiban; ide tartozik ekkor Szopok, Kisbattyán és Komló. Budafa és Mánfa továbbra is Székhez tartozik, 1924-ig, amikor e két falu közös lelkészséget (curatia) kap. Tehát 1793-tól, a Komlói lelkészség létesítéséig, 1942-ig, egyetlen plébánias templomos-hely: János. A XIV. században plébánosa, és a XVIII. században még tornyas, romos temploma volt Szopoknak, Jánosinak, Komlónak és Mánfának. A mánfai (egykori monaj-i?) templom viszonylag épen, a komlói romjai ma is láthatók. Márpedig templomok, plébánosok eltartásához megfelelő lélekszám és gazdasági erő is kellett. A lakosság megélhetésének forrásait kutatva itt nem tételvezhetünk fel a XIX. század eleji mezőgazdasági termelésnél kiterjedtebb, vagy intenzívebb földművelést, vagyis viszonylagos gazdasági autarchiát, önellátást, inkább azt feltételezhetjük, hogy e vidék népe megtalálta a sajátos természeti adottságainak legmegfelelőbb megélhetési forrásokat, s ezekre szakosodva bekapcsolódott egy szélesebb, jó mezőgazdasági adottságokkal rendelkező területeket is összefogó árucserébe, és így a legszükségesebb gabonaneműeket is más vidékről hozta be. Komló környékének valószínű legfontosabb áruja már ekkor a fa volt, félkész és kész szerszámoknak, épület- és tűzfának, faszénnek, kátránynak feldolgozva és mészégetésre felhasználva. Ezenkívül a gyümölcsstermelés, méhészkedés, vadászat (nyestezés és más értékes szőrmés állatok fogása), madarászás és halászat (nyilván mesterséges halastavak segítségével is), és állattartás (erdei legeltetés és makkoltatás) jelentette még legfontosabb jövedelem-forrásait. Minderre csak a későbbi (a XVIII. századtól egyre gyakrabban feltűnő) gazdálkodásra vonatkozó adatokból következtetünk vissza. A tények mindenesetre elgondolkodtatóak.

A török hódoltság korában Komló környékének népe állandóan fogy. Mánfán 1542-ben még 11 adózó él. 1554-ben a török defterben csak 8 szerepel; 1564-ben 3, 1687-ben pusztaként, majd 12 lakossal írják össze. Azt, hogy e község népét a felszabadító háborúk tizedelték meg, bizonyítja az ekkor összeírt 60 kapás szőlő, 50 hold szántó, 12 lakoshoz viszonyítva nagy megművelt terület. Ekkor feljegyezték, hogy a mánfaiak a törököknek tizeden kívül házanként 2 font vajot, egy kakast és robotot adtak. 1692-ben 2 ház, 11 lélekkel a pécsi püspök birtoka, határában elpusztult malom és egy So-

back (Szopok?) nevű elpusztult helység található, végül 1696-ban 6 jobbágy nevét is összeírják, a Szikra, Ugron, Botos és Bernárd család őseit. A 6 családnál kezén lévő vagyon viszonylag nagy: 14 ökör, 9 tehén, 9 nevelő, 38 disznó, 4 kas méh, 24 kapás szőlő, 24 hold búza, fél hold rozs, 5 hold zab és 23 kocsi szén. Az összeíráshoz fűzött megjegyzések szintén a közelmúlt pusztulásait tanúsítják, 70 hold közepes termékenyséű hegyi földet találtak még az összeírók Mánfán; az említett 24 kapás szőlő nem Mánfán, hanem a szabolcsi határban van, de a mánfalak kezén. Megtudjuk, hogy a 4 lakott sessio mellett az elhagyottak száma 5, és még 2 kicsike malom is van a partokon. A faluval nyugatról határos Peterfenere nevű hely. A későbbi összeírásokba már sokkal kevesebb kerül be, lehetséges, hogy ez is további nagy elszegényedésről tanúskodik.²¹

Komlón 1554-ben és 1565-ben 10, 1582-ben 13 adózót írtak össze, 1696-ban lényegesen szegényebb mint Mánfa, 4 egész és 2 féltelkes jobbágy állatállománya 4 ökör, 4 tehén, 4 nevelő-állat, 8 1/2 kas méh, 29 disznó, 7 hold búza, 4 1/2 hold rozs, 20 1/2 kaszás rét és 8 1/2 kapás szőlő. Komlót a török idők után feltámasztó első családok nevei: Zak, Tót, Bocsa, Nagy, Kis és Krucsar(?). Gazdátlan, műveletlen álló 30 hold szántó, 12 kapás szőlő, 15 kaszás rét jelzi a község közelmúlt pusztulását.²²

Budafán is 6 családot írtak össze 1696-ban, a Nagy, Márton, Fár, Sípos és Bálint családok őseit. Ők is szegényebbek a mánfalaknál, de talán jobban állnak Komlónál. 2 ló, 4 ökör, 8 tehén és 5 nevelő, 24 disznó, 10 hold búza, 1 1/2 hold rozs, 2 hold zab és 22 kaszás réten gazdálkodtak. Terméketlen, ill. elhagyott föld 40 holdat, az elhagyott rétek ugyancsak 40 holdat tesznek ki; összesen 2 1/2 elhagyott sessio. Itt is van kicsike malom.²³

Jánosit ebben az évben elhagyott faluként veszik számba. Nemrég néptelenedett el, mert az összeírók még 4 hold szántót és 10 kaszás rétet, valamint egy malmot találnak elhagyottan területén. Megemlítik ekkor a falutól északra lévő lakatlan Pusztá-Bogyan (Battyán)-t is.²⁴

Ez a háromszor 6 magyar család alkotja Komló mai területének a török időket átvészelt őslakosságát, mely a kuruc háborúban, az ún. 1704-es rájáráásban, tovább pusztul és szegényedik.

II. A XVIII. század eleje, a telepítések kora

Komlón 1711-ben már csak 4 család él, de Mánfán és Budafán azért nőtt a népesség; összesen 17 családra. Ezután valószínű a meginduló telepítések során néhányan innen is elköltöznek termékenyebb, most benépesülő baranyai tájakra.

1715-ben már Mánfán és Budafán csak 10 család él; Komlón az 1713-ban 8-ra szaporodott számból csak 4. Ez az esztendő tekinthető a mélypontnak; ezután állandó de lassú lélekszám-növekedés tapasztalható mindenütt. Mánfa és Budafa a pécsi klérus birtoka, Komlót 1713-ig a pécsi fiskus kezeli, de 1715-től már a Traun-család adománybirtoka. A Traun-család kapta Szopokot és Jánosit is, melyek betelepítését 1722-ben kezdik meg Szopokon. Az első 3 telepes Heinrich Pén, Otto Kelner és Kaspar Offl. (Ötli?) nevezéssel tudott gyökeret verni. 1727-ben készült összeírásban feltűntetik nevük-nél, hogy 1722-ben jöttek (svevi advena anni 1722) — tehát az összeírás évé-

ben még adómentesek. 1724-ben újabb 2, 1725-ben 3, 1726-ban pedig 1 telepes érkezett. Az 1730-as összeírás idején már az 1722-ben és 1724-ben jöttek adómentessége is lejárt, de az említettek valószínű megadóztatásuk esetére azzal fenyegették meg a földesúr embereit, hogy elköltöznek tovább, ezért az összeírók úgy tüntetik fel őket, mintha nem 1722-ben, illetve 1724-ben, hanem csak 1725-ben és 1726-ban érkeztek volna meg. Nagyobb hihetőség kedvéért még azt is odairatták, hogy az említettek melyik hónapban érkeztek meg. Ennek megfelelően az 1726-ban érkezetteket úgy tüntették fel, mint akik csak 1728-ban jöttek volna; s az ennél később érkezett 3 telepest 1729-es jövevénynek tüntették fel, csak hogy megmaradjanak helyükön. Nem sok eredménnyel járt azonban ez a csalás. 1732-ben, mire adózni kellett volna már nekik a vármegye felé, a tizből 5 megszökött, továbbállt (afugit, discessit, profugit). Feljegyezték, ha tudták, azt is, hogy hová: ki Vasásra, ki Lovászhetyénbe, ki Pécsre ment. Végül csak 2 jobbágyot írtak össze, igaz-erő nélküli Gaspar Offl-t és Gaspar Svobb özvegyét. 1 ill. 2 tehénnel, 3—4 disznóval, 3—3 pozsonyi mérő búzával, 2—3 mérő kukoricával és 2—2 urna borral. Találunk még egy zsellért és két adómentes jövevényt ekkor Szopokon.²⁵

1732-ből való az első összeírás Jánosiból is, ahol szintén két jobbágyot jegyeztek fel. Az egyiket, Henrig Pen-t 1727-ben még Szopokon írták össze, mint 1722-ben jött telepest. A másik nevét is magyarosan írták fel, Hancz Raisz. Összeírt vagyonuk 1—1 lóból, 1—1 tehénből, és 2—2 mérő kukorica vetésből állt. Mint 1728-ban érkezettet tüntetik fel Ottó, 1729-ben a Nein,

Komlói udvarrészlet
(Andrásfalvy B. felv.)

Hauck, Klesz, később is feltűnő és szétágazó családok őseit. Úgy látszik tehát, hogy 1732-től a letelepítés már eredményesebb lett, és e két község fejlődésnek indult. Az első telepesek közt feltűnik itt is, ott is egy-egy magyar név is, pl. Szél és Juhász, de egy-két év múlva eltűnnek ezek, pedig Szél Keresztély még bíróságot is viselt. Az a jánosibeli néphagyomány, hogy egykor e falut is magyarok lakták, csak a XVII. század végén elpusztult régi falura vonatkozhatott, melynek területét még 1711-ben a valószínű innen Pölöskére került magyarok használták, vagy Komló példájára keletkezett, ahol a korábbi magyar lakosság mellett valóban a múlt század végére a lassanként, főként éppen Jánosiból, Kisbattyánból és Szopokról beköltöző németek számszerű túlsúlyba kerültek. Szopokon 1734-ben már 4 jobbágyot 2 zsellérként kezelt özvegy családfenntartót és 3 jövevényt találtak. Jánosiban 6 jobbágy, egy özvegy és egy háztalan, vagyontalan zsellér lakott ekkor. Az utóbbi 1732-ben még egyike volt a 2 viszonylag vagyonos jobbágnak. (Hancz Reisz).²⁶

Hasonlítsuk össze az 1734-es összeírás adatait a későbbi nagy változások leméréséhez. Az összeírt 59 családból 40 magyar és 19 a német, vagyis a lakosság egyharmada német. Az összesen 1017 hold vetésből 905-öt, a 3 magyar faluban találtak (ez az összes vetésterület 90⁹/₁₀-a) a 154 urna borból 149-et (az összes bor 97⁹/₁₀-a). Jánosiban egyáltalán nem írtak még össze bort. A ló még kevés, összesen 6 van, ebből 4 van a magyarok kezén, ökör 37, ebből 33 (89⁹/₁₀), tehén 37, ebből 28 (76⁹/₁₀), sertés 140, ebből 125 (89⁹/₁₀), méhes 23, ebből 10 (43⁹/₁₀) van a magyarok kezén Mánfán, Budafán és Komlón. A német telepesek szegénysége nyilvánvalóan jelzi, hogy még alig vertek gyökeret, igaerejük jelentéktelen, ami a megművelt földterület nagyságában is kifejezésre jut.

Jól tudjuk, hogy a megyei adózás számára készült összeírások adatai messze vannak az igazságtól, nem adnak hű képet a lakosság helyzetéről. Mivel az összeírás csak a megadóztatott személyekre és vagyona vonatkozik, hiányoznak belőle az adómentes személyek és azok vagyona is. Így a mi esetünkben feltüntetik a bíró nevét, de sem családtagjait, vele egy háztartásban élő testvéreit és nős fiait, sem földjét, sem állatállományát nem írják össze.

Nem szerepelnek az összeírásban az esetleg köztük élő nemesek, az uradalom alkalmazottai és a papok sem. Ahol a vármegyei vagy regnicolaris összeírások mellett fennmaradtak uradalmi összeírások, láthatjuk a torzítás nagy mértékét. Nem mondhatunk le azonban e vármegyei összeírások felhasználásáról, mert nincs helyettük más. Ha pedig feltételezzük, hogy az eltagadás mértéke nagyjából azonos lehetett, különösen ugyanazon földbirtokos faluinak összeírásában, ezeket az adatokat összehasonlításra feltétlenül felhasználhatjuk és azokból következtetéseket is vonhatunk le. Esetünkben észrevehető, hogy a Traun-birtokban lévő Komló, Jánosi és Szopok tényleges vagyoni helyzetéből többet sikkasztottak el mint a pécsi püspök kezén lévő Mánfából és Budafából, ezért ezzel a fenntartással kell az összehasonlítást is kezelnünk. Az összeírt családokra eső vetésmennyiség a következő: Mánfán 31,1; Budafán 21,1; Komlón 14,4; Jánosiban 7,6; Szopokon 4,6 hold. Ugyanígy aránylag legtöbb felnőtt marha jut a mánfai gazdára (1,71), aztán a sorrend a budafaira (1,57), komlóira (1,55), szopokira (0,72), jánosira (0,62).²⁷

III. A táj és népének állapota 1747-ben és 1767-ben

A lakosság életkörülményeiről, földesúri terheiről, adózásáról az a leírás ad hírt, melyet valószínű akkor rendeltek el, amikor Komló, Jánosi és Szopok a Batthyány-uradalom birtokába került 1747-ben. A leírás minket érdeklő részeit szözszerint közöljük:

„Ezen Komló, Jánosi és Szopok nevű három falunak N. Baranya Vm.gyiben fekszik hozzájuk tartozando 3 Praediummal úgy mint Felső Jánosi, Csipán és Kékényessel edgyütt egy corpusba, ezek falu határjaival mely följebb specificált 3 falunak és annyi Praediumoknak circumferentiaja Loahaton Lépéssel hat órányl járó földet teszen. Ennek Circumferentiajában Szántó föld, Kaszáló Rét és Szőlők Terenumnak összességel lévén huszat-részét nehezen exponálja, az Terenumnak Tizen kilence része pedig erdőből álló, mely erdőben nagyobb része Bükfa azon kívül Tölgy és tserfa mint egy fél annyi mint Bükfa, ezek (a) mak termő fák, mikor bőven terem mindenféle makot circler 1500 s. v. Sörtés megh hizhatik rajta, többi rész ezen erdőségnek Gyertyán és lher fából álló, kinek az Uraság eddig semmi hasznát nem vette, hanem az Szegénység közénységes épületre, s tüze nem tsak maga részire de Pécsi Piarzra is hardja, az egyik erdő: nagy eöreg vastag és sűrű fákból álló, épületre is alkalmas és mint Eöreg vadnak való jó erdő, a mint hogy reginten Szarvas is ellig tartzkodott benne, ily sok szomszéd Uraságok vadászai miatt eddig (ti. a mai napig már) meg nem maradtatott itten, ha nem ősz (öz), nyúl és császarmodár mos is találhatik, de az sem bőven, sőt, erdei (ti. disznó, vaddisznó) és néha mikor mak van, forrás vizek elég vannak ezen Erdőkben, talnak való kő is némely helyen jó találhatik ezen erdőkben. Az egyik tere-num pedig hegyes és völgyes. Ezen egész Terenuman által nevezetes víz nem foly ha-nem forrásokból Patakok vannak, melyekben Rák szép és jó ízű terem, ha egyib nem nem találhatik benne, hanem menyhal és Grundli, mondgyák az Emberek reginten Pisztrang is találkoztott ez előtt, de most ott-itt sem kaphatni. Ezen Patakok(on) vagyon egy-egy kerekű fölül tsapó két malom, egyik Jánosi faluban, másik Komló(i) Jobbgyé. Jánosi malomtól fizetnek Annuatim (évenként) 2 f Cenzust Komloitól meg eddig semmit sem fizettek hanem jövő esztendőre az is taxaltathatik (megadózhatható) 2 f Cenzusra, Pascuatio (legeltetés) Szegény embereké alkalmas vagyon, de az erdőben fák nagy sűrűsége miatt igen kevés (fű) terem. Ezen Három falu Praediummal edgyütt mecsekij Helyben vagyon Sellyéhez (ti. a Batthyány-uradalom egyik központjához) legalább hat mérföldnyire, a Kis Sellyei Jászágóhoz tartozando leg közelebb való falu úgy mind Pázdány az is vagyon ezen három faluhoz három mérföld (24 km).

Itten az Uraságnak Semmi Majorság Szántó földje nincsen, hanem Jánosi határban 8 kaszásra való rét és Komló határban tíz kapásra való igen ritka Szőlő, a ki mint sá-ván, mint kevés Bort terem.

Ezen 3 falu beli Jobbégység körül úgy mint Szopok és Jánosi német nemzet, Komló pe-dig magyar, de mindnyájan Pápsták, Pusztá kőből épített Pusztá templom minden fa-luban vagyon...

(A továbbiakban szól a romtemplomokról; a komlóit Szt. István, a jánosit Szt. János, a szopokit Sárlos Boldogasszony tiszteletére szentelték fel, az el-ső kettő nem sok költséggel reparálható lenne a szopoki dűledezetebb kő-templom anyagának felhasználásával. A leírás időpontjában, 1747-ben szentelték fel az új jánosi fatemplomot. Leírja határait, majd így folytatja:)

Ezen 3 helységnek Rétye Szép és jó Szénát terem, de a Szántó mezzeje ha tsak nem Uj lrtás vagy nem trógyázzák sován gabona terem.

Ezen három helynek Arendája és facultása Teheneken és s. v. sörtvéseken kívül miből álló följebb specificált rubricakból ki tetszik. Komló nevű falu tartozik minden Esztendőben M. Uraságnak praestálni (kiállítani, átadni) négy font vajot, egy özet és egy Pár Császár madarat Jánosi és Szopok pedig se vajot se özet nem adnak hanem egy-egy pár császár madarat mind az nagy falussiak úgy fizették az mihe (méh) és malacz pénzt is, (Vagyis ahogy ezt Nagyfalu leírásában olvassuk: „Bárány, Kecse, malacz és Ray mihe kilenced(et) Kész Pénzell Szokták nem tsak ezen Sellyei Dominiumban és az egész

Baranya vármegyében redimálni. Ugy mint való mennyi Bárány vagyon a Jobbágyok mindenkitől tíz-tíz pénz Kecske-fiatul pedig egy-egy garast malacoktól mingsyóitól mint Ray méhéktől tíz-tíz pénzt") Robotyak eddigh egyéb nem volt az Uraság Komló Szőlői munkáltatásánál és szőke takarításnál, de ezeket is többi falukhoz képest Propertionata robotra lehet venni.

Szopok és Jánosi nevű faluk M Urak illető fél Esztendei Korcsmát exarendálták. Szopok fizet 10 f. Jánosi pedig 8 f. Tsak Komló Arulja az Uraság Berát a hal és fél Esztendő beli korcsmát pedig a falu bírja...

A leírás nem említi azt a magától értetődő tény, hogy a jobbágyok minden terményükből tizedet és kilencedet adtak és a tizedgabonát kicsépelve szemül adták át az uradalomnak. Ez általános jobbágyi kötelezettség volt, külön említést nem érdemelt.

Álljon itt az 1747-es uradalmi összeírás összehasonlítása az 1748-as megyei összeírással, melyben megtaláljuk Mánfa és Budafa adatait is. E két utóbbi pécsi püspöki uradalomhoz tartozó faluból uradalmi összeírásunk nincs.

A Batthyány-uradalom 3 falujának 1747-es uradalmi és 1748-as megyei összeírását vetjük össze. A megyei összeírás a bíró nevét tartalmazza csak, vagyonát nem tünteti fel; személyét a jobbágyokhoz számítjuk, anélkül, hogy ezt a megkülönböztetést az összeírás feltüntetné. Az összehasonlítást megnehezíti, hogy 1747–1748–1749-ben nagy járvány (pestis vagy kolera) is pusztított az országban, ezért valóban lehetett tényleges fogyás is, s nem csak az összeírás más szemponttal és torzítása folytán van ekkora különbség a két összeírás között. Az 1737 és 1752-es megyei összeírások lényegesen nem térnek el az ugyancsak megyei 1748-astól, a járványról viszont az 1748-as összeírásban az özvegyek említése tanúskodik, és számuk 1752-re még tovább is nőtt: Így pl. Komlón e két időpontban 3, ill. 5 (az összeírt csafők 33, ill. 45⁰/₁₀-a), Jánosiban 3 és 4 (25 és 33⁰/₁₀), Szopokon 2 és 3 (16 és 25⁰/₁₀), Mánfán 7 és 6 megyei és uradalmi összeírás (46⁰/₁₀ és 33⁰/₁₀) Budafán 4 és 4 (33⁰/₁₀ az özvegy). Az eltérés bővebb elemzést is megérdemel, mert kielemezhető belőle a megyei összeírás fő szempontja, mégpedig az, hogy csak az a férfi családfő minősül jobbágynek a megyei adózás rendszerében, akinek 1 vagy 2 igásállata van.

Az uradalmi összeírás ezzel szemben valószínű igen megközelíti a tényleges vagyoni helyzetet: jobbágynek veszi az igaerővel rendelkező özvegyasszony családfőt is. Az uradalom számon tartotta a bíró telekrészét, valamint szántóföldjének, szőlőjének és kaszálójának nagyságát is, de állatait nem. Ugyanis a bíró valószínű nem volt mentesítve a tized és kilenced fizetése alól, de robotra nem kellett mennie. A megyei minősítés alapja tehát az igaerő volt kizárólag, ezért az igaerő eltagadásának, elrejtésének mértékétől függött a kétféle összeírás különbsége. Az összeírt személyek számánál is van eltérés, de ez csekély. (Ez lehet tényleges hiány, halál és elköltözés is.) A nagy különbség az állatok számánál és a családfő besorolásánál van. A megyei összeírás nem számol a falu pástzora vagyonával sem, csak a nevét említi, holott pl. az 1748-ban pástzorságot viselő Balogh András Komlón 1747-ben szegény, de ökörrrel rendelkező jobbágyként van feltüntetve.

A szántóföld nagyságánál kevesebb eltérés mutatkozik, ha feltételezzük, hogy egykor, a XVIII. század közepén, még a Hegyháton két nyomásban művelték a földet, tehát a bevetett területek dupláját kell szántóföldnek számítani.

Ha a falvakat hasonlítjuk össze egymással, feltűnik néhány, későbbiek-

ben is nyomomonkövethető, vagy figyelemre méltó jellegzetesség. Ilyen az, hogy Jánosiban nincs még szőlő — később éppen nagyon sok lesz, mikor a bornak piac nyílik, de bőven vannak lovaik. Szopok már bekapcsolódott a dohányárutermelésbe (amibe a magyar falvak sohasem), de lovat egyáltalán nem tart. A rozs termelése német sajátság, a magyarok idegenkednek tőle stb.²⁹

Kiolvasható az összehasonlításból a magyar és német telepések eltérő családi szervezete is, melyet ismét csak az uradalmi összeírás rögzített pontosan, a megyeiek csak közvetve sejtetik. Az úgynevezett nagycsalád vagy bővített család-forma, melynél egy idősebb gazda házában és család munkaszervezetében, egy kenyéren élnek nem csak házas fiai és unokái, hanem esetleg fiatalabb fivestvérei és nőtestvérei is, különösen akkor, ha még legények vagy hajadonok, de sok esetben azután is. Ez 3, ritkábban 4 generáció együttélését, házközösségét, közös gazdálkodását is jelentheti a magyaroknál, de igen kis mértékben jelenik meg a németeknél. E nagycsaládot — a földesúrnak is érdekében állott — a megyei összeírások egyszerűen egy családnak tekintik, egyetlen adózónak, míg az uradalmi összeírások feltűntetik a bennük dolgozó felnőtt férfi lakosságot.

Komlón 1747-ben az uradalmi összeírás 13 családfőt említ az ezek vezette nagycsaládokban. E családfők közös gazdaságban 13 házas és 22 nőtlén, összesen 35 felnőtt férfi élt, vagyis egy nagycsaládban átlag 3,7 felnőtt férfit számolhatunk, és átlag egy nagy családban 2 felnőtt házas férfi élt. Ebből kiszámítható egy átlagos komlói magyar nagycsalád lélekszáma.

Ha egy nős férfire, nukleáris családra, 5 lelket számolunk, tehát $26 \times 5 = 130$ fő, ehhez jön a 22 nőtlén férfi: $130 + 22 = 152$, osztva a 13 nagycsalád számával, kerekítve 12 lelket tesz ki. Vagyis egy átlagos komlói magyar családnál 12-en ettek egy asztalnál, éltek egy kenyéren.

A megyei összeírás e nagycsaládban élő 35 felnőtt férfinek csak 30% -át vette számba, vagyis 1 főt.

Jánosiban az 1747. évi uradalmi összeírás 16 családot talált, egyetlen családban élt 2 nő férfi együtt, s összesen 4 felnőtt férfi élt más család keretében. Egy jánosi családban tehát átlag 1,3 felnőtt férfi élt, harmada csak annak, ami a magyar családokban. Egy átlagos német család lélekszáma az előbbi számításnak megfelelően 5,5 fő, kevesebb mint a fele a magyarokénak. A lélekszám későbbi eltolódása a németiség javára azonban azt sejtetik, hogy a gyermekszám a német családoknál magasabb volt, mint a magyaroknál, ezt a későbbi adatok (legalábbis a XIX. sz. második felétől kezdve 1920-as évekig) igazolják is. Ugyancsak későbbi adatok világosan azt mutatják, hogy a németésnél semmivel sem alacsonyabb — sőt, átlagban magasabb a gyermek-halandóság, mint a magyaroknál. Számbeli növekedésük tehát a németiség nagyobb és a magyarság kisebb születési arányszámára vezethető vissza — az utóbbiaknál valamiféle születéskorlátozás már a 18. sz. végén feltételezhető, de nem igazolható.

Szopoknál a Jánosiban megismert átlag családnagyságoknál csak valamivel nagyobb lélekszámú családokat találunk; — egyik faluban sem említi meg azonban a megyei összeírás ezeket a más családokban élő felnőtt férfiakat.

Mánfa és Budafa megyei összeírásánál 2, ill. 4 más család keretében élő férfit említenek. Ha feltételezzük, hogy ezeknél a falvaknál is akkora különbség van a valóságos (vagyis azt igen megközelítő, de itt hiányzó uradalmi összeírás) és a megyei összeírás közt, mint azt Komlónál tapasztaltuk, úgy

Mánfán, de különösen Budafán a nagycsaládi keretben még többen éltek, ill. a nagycsaládok lélekszáma a Komlóinál is nagyobb volt.

Nem hiába foglalkoztunk részletesen a családszerkezeti kérdésekkel. Vég-ső soron már a XVIII. század közepén itt egy mozgékony, vállalkozó típusú (ezt maga a telepesség is jelenti) a piachoz, lehetőségekhez igazodó, azt kihasználó, a jövőbe néző, kockázatot vállaló, aktív kapitalista, polgárosodott szellemű, legfeljebb 2 nemzedék, vagyis egy házaspár, és csak kiskorú gyermekeik együttélését biztosító nukleáris család áll szemben egy tehetetlenebb, hagyományos keretekhez kiegyensúlyozott, nyugodtabb, szerény, ha nem szegényes szinten biztonságot biztosító középkori gondolat — és magatartás — világban élő nagycsaláddal szemben. A nagycsaládokban — nem utolsósorban éppen a legidősebbek feltétlen autoritása — biztosítja a hagyományos rend és életvitel konzerválását és teszi lehetetlenné (vagy legalábbis igen nehézé) a változott körülményekhez való igazodást, minden fajta technikai, életmódbeli és értékrendbeli újítást. Nem kétséges, hogy a két életforma, e két családtípus közül melyik az életképesebb, expanzívabb, ezt a két népesség együttélésének története — a későbbi statisztikai összehasonlítások tükrében — minden kétséget kizáróan mutatja.

A szigorú törzsöröklési rendben élő németység amellett, hogy nem, vagy igen lassan engedi csak meg az életképes, önálló vállalkozást biztosító családi, jobbágyi, használatban, később tulajdonába kerülő földterület darabolását, felosztását és bizonyos mozgó tőkével, készpénzzel, úgynevezett kifizetéssel bocsátja útjára az örökségből kizárt, de valamilyen ipart, vagy átlagnál magasabb háziipari szakértelmet szerzett családtagjait. Ezek az örökségből kizárt fiatalok éppen úgy indultak szerencsét próbálni a szomszéd magyar falvakba, mint annakidején német nyelvterületekről jött őseik. Nem riadtak vissza semmilyen munkától, ha tanult iparuk nem hozott elég halmozható jövedelmet. Szénakaszáláskor, aratáskor, csépléskor napszámos vagy részes munkát vállaltak a szomszédos uradalmak majsorsági földjein, de nagyobb gazdáknál is, hiszen e munkálatok gyors, sikeres lebonyolítása jelentős előnyt és többlet-jövedelmet biztosított a gazdáknak is. A paraszti termelő eszközöknek produktivitása tette lehetővé e fontos idénymunkákban az idegen munkaerő szinte korlátlan és jövedelmező alkalmazási lehetőségét. E vidék csapadékosabb éghajlata és kötöttebb talaja még erősebben parancsolta az időszerű munkálatok gyorsabb befejezését; mindenféle elmaradás súlyos következménnyel, a termés pusztulásával, elértéktelenedésével, bizonyos talajmunkálatokat teljesen lehetetlenné tevő körülményekkel fenyegetett.

A német, vállalkozó szellemű, igénytelen zsellérek megtelepednek tehát az álmos, hagyományokhoz ragaszkodó magyar falvak szélén épült kunyhókban, vagy egy-egy nagyobb gazda cselédjeként, lakóként, zsellérként. Minden igyekezetükkel azon vannak, hogy pénzzé tehető terményeket állithassanak elő. Ezért bérelt vagy vásárolt kis kertjeikben és szőlő földjeikben dohányt, kukoricát vagy szőlőt termelnek, kis pénzükből teheneket vásárolnak, s ezek takarmányát árokpártokon, megműveletlen földeken, erdőkben s más közterületeken gyűjtik össze. A tej biztosította a család legszükségesebb élelmét, a borjú pedig évenként behozta az adót. A mezőgazdasági munkák szünetében, főként télen, tanult mesterségével próbált mennél több pénzzé tehető árut termelni, de nem riadt vissza a téli idénymunkáktól (favágástól, fafeldolgozástól stb) sem. A németység számbeli előretörését az

1767-es úrbéri rendezés összeírásaitól kezdve már észlelhetjük. Eppen Komló jellemző példája ennek.

Komlón 1767-ben 7 egész és 15/32 telket és 21 nevet írtak össze. 19 a magyar, mind rendelkezik legalább 7 holddal, vagy annál nagyobb földterülettel, vagyis 1/4—3/4 gazdák. Két zsellér van csak. Joannes Desig és Molitor Mathias Moser; mindkettő német, mindkettőnek van már belsősége (1/2—1/2 pozsonyi mérőnyi), 3—3 hold földje és 2—2 szekér szénát adó rétje. A „Molitor” — Molnár szó — a mesterségre utal. Valószínű, az urasági malom bérlője, és így került a faluba.

Az urbárium előkészítéseként feljegyezték azt, hogy 1767-ben kinek mennyi belsősége van, szántója (1200 négyszögöles holdban) és rétje (egy szekérre való szénát termő kaszásban) van. Eszerint 7 jobbágnak egy pm a belsősége, 5-nek 3/4, 2-nek 2/4, 4-nek 1/4, és 1-nek 1/8. A két zsellérnek is 2/4 pm a belső telke, azaz 300—300 négyszetől, az 1/8 pm nagyságú belsőség birtokosa pedig egy 1/4-telkes jobbágya. A belsőség nagysága tehát nem arányos a szántó- és rétbirtokokkal. A leggazdagabb lakos Tóth János, akinek 18 4/8 hold földje és 7 szekér szénát adó rétje volt; és ő az egyetlen, aki 3/4 telkes jobbágnak számított. A féltelkesek száma 8; átlag 12 hold földjük és 4 kaszás rétjük van. A negyedtelkesek száma 10; átlag valamivel több mint 7 hold van a kezükön és 3 kaszás rét. Összehasonlításképpen ugyanehhez az uradalomhoz tartozó Nagycsányban 22—30 hold, Siklós-nagyaluban 18—23 hold föld van és jobbágy kezében. Az összes föld 195

Komló udvarrészlet
(Füzes Endre felv.)

hold, ebből 6 zselléréké, és az összesen 81 kaszás rétből pedig négy a zselléréké.³⁰

Az 1767-es rendezést előkészítő összeírás végén azt olvassuk, hogy a községnek elegendő legelője van, tűzifája bőségesen, épületfát az uraság engedelmével vághatnak, de sarjút nem mindenkor lehet kaszálni.

A rendezés során a féltelkes jobbágyokat évi 26 nap kétmarhás, vagy — helyette — 52 napi kézi robotra kötelezték. A kilencedet a kender és a len kivételével minden terményből meg kellett adniuk. A féltelkes ezenkívül köteles volt fél öl tűzre való fát vágni, 3 font fonással, fél icce kifőzött vajjal, 1 csirkével és 1 kappannal, valamint 6 tojással is szolgálni az uradalomnak. Az ennél nagyobb vagy kisebb részletekkel rendelkezők a részesedés arányában fizették a fent említett szolgáltatásokat. Ezenkívül minden család (föld-tulajdon-nagyságra való tekintet nélkül) 1 forint árendát is fizetett. A két német zsellér 18—18 nap kézi robotot szolgáltatott és 1 forint árendán felül semmi mást nem fizetett, ill. nem adott.

Jánosi német telepesei 1763-ban kapták első írott szerződésüket. Addig — írják az 1767-es urbáriumban — a többi Baranya vármegyében lakó német nemzetiségű telepesekhez hasonlóan (a szokás és megegyezés szerint) az egésztelkes telepes (colonus) 5 forint 60 dénár árendát, a féltelkes félanyit fizetett, az egész község pedig csirke-megváltása címén 1 forintot adott. A falu robotterhét nem határozták meg, az uraság szükséglete szerint kellett négyökrös szekeret munkába küldeni; az oda- és visszautat nem számították be a robotnapba. A négyökrös szekeret többen összefogva állították ki, egy-egy telepesnek nem volt ennyi igása. Az 1763-ban a Batthyány-uradalom tisztjével kötött írásbeli szerződés az árendán kívül minden egésztelkes telepest 6 forint, féltelkest 3 forint, stb. robot-megváltás fizetésére kötelezett. Ez arra mutat, hogy az uradalom nemigen tudta Jánosi robotterejét kihasználni. A szerződést a lejártakor megújították. Az összeíró a földet jóminőségűnek tartotta, de megjegyzi, hogy a kaszálókön csak csapadékosabb esztendőkből lehet sarjút vágni. A falu faizása hasonló volt Komlóéhoz. Jánosinak saját határában voltak szőlőföldjei, és malma is. Terményeiket Pécsen adták el.

Jánosiban (az 1767-es felmérés szerint) 24 családfő élt. Kettőnek nem volt szántója, csak házhelye és 1—1 kaszás réte: ezek a zsellérek. A földterület következőképpen oszlott meg:

1 —3 holdig	1 gazdaság
3 2/8—4 holdig	5 gazdaság
4 2/8—5 holdig	4 gazdaság
5 2/8—6 holdig	4 gazdaság
6 2/8—7 holdig	2 gazdaság
7 2/8—8 holdig	3 gazdaság
8 2/8—9 ⁶ / ₈ holdig	3 gazdaság

Az összes szántóföld 121,37 holdat tett ki, tehát átlag 5 hold jutott egy családfőre. A rétekből 1—4 egész 2/8 kaszás volt egy-egy család birtokában, vagyis 3 kaszás tekinthető átlagnak.³¹

Nem egyezik ez a kép azzal, amit Jánosiról az „Úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Teréza korában” c. összefoglaló munkában találunk.³² A földterület és a rétek mennyiségénél az eltérés kevés, nagyobb az egyes családok minősítésénél látható. Az országos feldolgozást nyert adatok

szerint Jánosiban 19 jobbágy van, ezek közül 10-nek 2/8-os, vagy ennél valamivel kisebb a telke, 9-nél pedig 1/8-ot ért csak el. A telekátlag 0,25. Ezzel szemben az általunk használt levéltári forrásban csak 6-nak van 1/8, vagy annál kisebb telekrésze, és 13-an vannak az 1/8 és 2/8 közt birtokolók, 3-an pedig meghaladják a 2/8-os teleknagyságot, bár a 3/8-os nagyságot nem érik el.

Jánosi úrbéri terheit is az országosan előírt szabályok szerint állapították meg, mint azt már Komlónál láttuk. Ugy látszik, a későbbi úrbéri tabellákból, hogy azokat is e országos formulához igazodva töltötték ki, a tényleges adózást és robot-szolgáltatást külön szerződések szabályozták. Az 1767-es úrbéri szabályozás után egy évvel, már 1768-ban szerződés helyettesítette a fent leírt urbáriumot, mely szerződést 1772-ben megújították. Ennek lényege a robot pénzbeli megváltása, mégpedig 17 krajcárba számítva egy gyalogrobot-napszámot. Az összeget évi két részletben, Szent Györgykor és Szent Mihálykor fizették be. Az igen nehezen olvasható szerződésből még kitűnik, hogy a robotmegváltást legfőképpen az indokolta, hogy Jánosi meszsze esett az uradalom azon részétől, melyben a robotnapokat a majorsági munkákban hasznosíthatták volna. A távolságon kívül Jánosit a hegyek és az év nagyrésztében járhatatlan utak is elválasztották a Batthyány-birtok többi részétől, és a Jánosi mellett lévő majorsági föld pedig kicsi volt. Továbbra is megmaradt azonban Jánosi terheiben az urasági rétek kaszálása és szénájuk behordása, a kilencedként természetben leadott kevés gabona kinyomtatása, megfelelő elraktározása és adott időben az uraság majorjába való szállítása, a mindenkor érvényes napszámbérért, valamint az uraság emebreinek szállítása kívánság szerint, Jánositól Pázdányig vagy Ócsárdig.³³ Valószínű, hasonló szerződést kötöttek Szopok telepés községben is.

Szopokon 1767-ben 18 családot írtak össze, 15 a jobbágy és 3 a zsellér. Az utóbbiak kezén csak 3 pm belsőség van. A jobbágyok közül egy 3/4 telkes, három a 1/2 telkes, 9 az 1/4 telkes és 2 az 1/8 telkes gazda. Az összes földterület 135 hold és 65 kaszás rét, átlag teleknagyság 0,38; lényegesen nagyobb mint Jánosiban (0,25), de nagyobb Mánfánál és Budafánál is (0,33 és 0,32), valamivel azonban Komlón nagyobb (0,39). A telekszám ekkor Szopokon 5 3/4.³⁴

Mánfán ugyanakkor 25 családnevet írtak össze; még mindig a vizsgált terület legnépesebb faluja. 5 zsellér kezén is van föld, mégpedig 7 hold és ugyanennyi kaszás rét. A belsőségből 2 pm. van birtokukban. A jobbágyok közül 2 féltelkes, 15 negyedtelkes, 3 nyolcadtelkes. Az összes szántóterület 164 hold, a rét 106 kaszás, a belsőség 20 pozsonyi mérő.³⁵

Budafa valamivel kisebb és szegényebb is. 20 családból 19 jobbágy és 1 zsellér. 1 féltelkes, 15 negyedtelkes, 3 nyolcadtelkes, az összes földterület 157 hold, 66 kaszás rét, a belsőtelek 19 pm., ebből 1 pm. van zsellérkezén. Összesen 6 7/32 a telkek száma.³⁶

IV. Parasztok és zsellérek a XVIII. század végén

1785-ben Széchényi Ferenc adminisztrátor főispán rendeletére az egész megyére kiterjedő részletes, több száz kérdőpontos összeírás és falujellemzés készült.³⁷ Ennek számszerű adatait összehasonlításul táblázatban közöljük, jelezve a változást 1767-hez képest. (1. sz. táblázat.)

A „parasztok” és „zsellérek”, (azonbélül a házatlan zsellér (h:)) rubrikába a felnőtt jobbágy férfi lakosság került, függetlenül attól, hogy esetleg többen alkottak egy nagyobb házközösséget és birtak közösen egy jobbágy telket, ill. telekrészt.

A táblázatból leolvasható, hogy a Batthyány-uradalom új telkeket alakított ki a megnövekedett lakosság megadóztatására, de anélkül, hogy a szántó-területet lényegesen növelték volna. Komlón 1767-ben 21 családfőt írtak össze, 1784-ben, (az első magyar népszámláláskor)³⁸ 57-et; a megyei Széchenyi-féle leírás 84 parasztsorsút említ, jobbágy és zsellér nagykorú férfit. A növekedés 171%-os (ill. 300%-os), ezért a 7 15/32 telekből 14 3/8 telek lett, a növekedés 92%, ugyanakkor a szántók területe csak 14,2%-kal növekedett 195-ből (1200 négyszögöllel) lett 206 hold (1300 négyszögöllel). Jánosiban a lakosság csak 66%-kal, a telekszám 152%-kal, a szántóterület pedig 35%-kal nőtt. Szopokon a lakosság 9%-kal, a telekszám 91%-kal, a szántóterület 4,3%-kal nőtt. Mánfán a lakosság 116%-kal nőtt, a telekszám maradt, a szántóterület 14%-kal csökkent. Budafán a lakosság 110%-kal, a telekszám csak kis töredékkel, 3%-kal változott, a szántóterület pedig 2%-kal.

Komlóba tehát nagy betelepedés történt, természetes szaporodással ez a szám nem magyarázható. Későbbi, névszerinti felsorolások mutatják is, hogy Komlóba nagyszámmal telepednek le németek — főként Jánosiból.

		Ház- tartás	Paraszt- rendű	Zsellér	Házatlan zsellér	Ház	Telek szám	Szántó (holdban)
Komló	1767	19	—	2	—	21	7,46	195,4
	1785	—	64	16	4	46	14,3	(1200) 206 (1300)
	növ. %	—	—	700	—	119	92	14,2
Jánosi	1767	22	—	2	—	24	4,87	121,37
	1785	—	41	4	5	28	12,25	(1200) 116 (1300)
	növ. %	—	—	100	—	16	15,2	3,5
Szopok	1767	15	—	3	—	18	5,75	135
	1785	—	38	7	5	28	11	(1200) 130 (1300)
	növ. %	—	—	133	—	55	91	4,3
Mánfa	1767	20	—	5	—	25	6,75	164
	1785	—	50	11	7	40	6,75	(1200) 153 (1100)
	növ. %	—	—	120	—	60	0	14,4
Budafa	1767	19	—	1	—	20	6,21	157
	1785	—	41	4	2	23	6,43	(1200) 148 (1300)
	növ. %	—	—	300	—	15	3	2,1

Jánosi csekélyebb növekedése kivándorlást sejtet, irányát fentebb említettük.

Szopokról is az a népszaporulat, amely az új telkeken helyet nem kap, elmegy. Mánfán és Budafán a népszaporulat helyben marad anélkül, hogy a telkek száma nőne, tehát egy-egy parasztagazdaság egyre több embert (és családot!) tart el, nem csak ugyanakkora földön, hanem ugyanakkora telek-rendszerben, jogi keretek között. Az 1784-es népszámlálás mutatja, hogy a német nyelvű népességnél nagyobb a gyermekek száma, de az eltérés nem nagy. Legmagasabb Jánosiban (5,65), aztán jön Szopok (5,43), majd a német bevándorlással a vegyes lakosságúvá lett Komlón (5,28), Mánfán és Budafán a legkevesebb (5,04 és 4,64 fő él egy nukleáris családban).

A Jánosiból kirajzó, öröklésből kizárt német ifjak mesterséggel a kezükben a szomszédos magyar falvakban keresnek megélhetést és letelepedésre helyet. Nemcsak Komló első német lakosai jönnek Jánosiból, kisebb részben Szopokról, hanem Kisbattyán is nagyrészt Jánosiból népesült be, 1787–1788 táján. E falut a pécsi püspöki uradalom hozza létre, lakóinak csak házhelyet mér ki egy délkeletre dülő lejtős hegyoldalon, földet nem ad, tehát zsellérfalu.

A telepesek mindnyájan valamiféle mesterséghez értőknek adják ki magukat — a hagyomány szerint a rengeteg erdőbe betelepülők kádárok voltak. Az anyakönyvi bejegyzéseknél a mesterséget is feltüntetik: ki ács, ki fazekas, ki takács, ki varga, ki esztergályos, lakatos, ki szabó, asztalos, vagy egyszerűen csak favágó — de valószínűleg mindnyájan csak részben élnek e mesterségből; nagyjából fát vágnak a püspökségnek és napszámba járnak. A község neve először a kárászi plébánia anyakönyveiben tűnik fel: 1788. április 3-án megkeresztelik Joannes Kinder és Catherina Kinderin fiát Josephus-t „Batyán”-ból. 1789-ben a kárászi anyakönyvben már nem használják a Batyány nevet, következetesen Német Egregynek írják (ex Németh-Egregy, ex Germanico Egregy)³⁹

Kisbattyán XVIII. századi lakóinak névjegyzéke nem került elő. Az 1828-as Regnicolaris Conscriptio-ban 40 nevet találunk;⁴⁰ 36 zsellér, 2 házatlan zsellér és 2 pásztor; az utóbbiak magyarok, de van egy Juhász nevű magyar származású zsellér is, aki valószínűleg Szopokról települt át ide. A 38 családból 18-nak a neve Jánosiban, 3-nak a neve Szopokon is előfordul; ezek tehát feltehetőleg tehát innen is származnak, vagyis Kisbattyán lakosságának több mint a fele e két szomszédos faluból származhat. Nyilván jöttek más szomszédos falvakból (Kisvaszarról, Szalatnokról és Köblényből) is. Későbbi rokonsági kapcsolatok is ezt bizonyítják. Jöttek azonban egyenesen német nyelvterről és az ország más részéből is. A hagyomány szerint pl. a francia háborúk után jött egyenesen Bécsből Jakob Leffelman és egy Kardos nevű barátja. Jánosiba érkezve a pap felismerte Leffelmanban a tanult embert, és „iskolamesterré” nevezte ki Battyánba. Kardos pedig juhász lett. Leffelman ludimagister nevét a Jánosi anyakönyvekben is megtaláljuk; Csehországban (Bohemia) született 1786-ban, 1809 óta szolgált Német-Egreden, vagyis Kisbattyánban. — A Budi, Vudi család Kisújbányáról jött át, a Papp-család őse pedig Magyarhertelendről, stb. Kisbattyán megtelepedése bizonyítással egyszerre, viszonylag számos család egyidejű érkezésével történt. 1796-ban már a kárászi anyakönyvben említik a német-egregyi iskolamestert is.

Kisbattyánnal egyidőben népesülhetett be Jánosi pusztá. Pusztá Jánosi, Kis Jánosi és Felső Jánosi megjelölések valószínű mind ugyanarra az ura-

dalmi pusztára vonatkoznak. Ennek a pusztának a lakói — az anyakönyvek alkalmi jegyzései szerint — többnyire magyarok: pl. Bösöny, Sáfrány, stb.

Az 1785-ben készült községenkénti leírás természetesen Kisbattyánt még nem említi meg, a többi falu mind szerepel benne.⁴¹ Komlóról azt olvassuk, hogy 1774-ben mérték fel és hitelesítették a felmérést (valószínű ekkor emelték meg a telkek számát is). Erdők, hegyek övezik, a falu délre néz, levegője jó. Az oldalakon lévő szántókat azonban a záporok annyira tönkre teszik, hogy a vízmosások miatt 6 hold használhatatlan, vagy a gödrök miatt megközelíthetetlené vált. Nagy területek bozótosak. Névszerint említi a Szege-hegyet, melynek egy része szőlő, más része makkos fákat nevel, teteje kalászkokat ringat. A „Somas Tettő”-n vetések vannak, a vetések körül makktermő ligetek. A „Köves Tettő” egy része szintén makkos erdő, más része gyümölcsöt terem. (Fruges = gyümölcs esetleg gabonával is fordítható). Legelője 123 barmot táplál.

Megemlítik, hogy a rajta keresztülfolyó patak gyakran annyira lepad, hogy nem tudja az úrság malmát hajtani, záporok alkalmával pedig kiönt. Vízében jelentéktelen halak élnek, többnyire fehér keszegek. Ivóvizét 2 kút és számos forrás biztosítja. A földet 3. osztályba sorolják, de nagy különbség van föld és föld között. Termékeny földben 4, 5 és 6 kereszt is terem, a terméketlenben alig 1 kereszt termés várható holdanként. A kaszálók 2. osztályúak, 900 négyszöggel egy kaszás, ez jó esztendőben összesen 50 öl szénát és 15 öl sarjút terem, de ki vannak téve a vízáradásoknak. Ha a víz elpusztítja a füvet, barmokat takarmány híján olcsón kénytelen eladni.

A szőlők 3. osztályúak, 50 kapás, délre dőlnek. Van saját erdejük, benne épület- és tűzifa faizásuk. Az erdőből a papnak, minden gazda 1 kocsi fát hoz. A házak fából épültek, néhány új épület (a császári rendeletnek megfelelően) már nyers téglából (vályog) készült.

A parasztok terményt, vagy fát, piacra nem visznek, legfeljebb bort adnak el, de azt is csak egymás között, saját fogyasztásra. Legtöbb hasznuk a marhákból van. Ezekkel művelik meg földjüket, és a szaporulatot (a tinókat és teheneket) a pécsi vásárokon adják el. Egy pár ökör 30—60 Ft, tinó 25—50 Ft, egy tehén 10—22 Ft-ért kel el.

Jánosit is 1775-ben mérték fel, és a felmérést ugyanakkor hitelesítették is. Határában a hegytetőkön trágyázhatatlan és terméketlen földdarabok, mintegy tíz holdat tesznek ki. Az erdő kevés, a tölgyfa ritka és az is alacsony, sok a bozót, sűrűség. Legelője 77 barmot táplál. A patakon egy urasági malom van, vízében halak nincsenek. A föld 3. osztályba, termőképessége a komlóéhoz hasonló. A 60 kaszás rét jó idő esetén ugyanannyi öl szénát és 24 öl sarjút is terem, de vízáradásoknak van kitéve. A szőlők is 3. osztályúak. Termelvényeik csak saját szükségletüket fedezik, piacra nem visznek. A jószág a legnagyobb érték, ezzel dolgoznak, és ezekből tudnak eladni is, főként a pécsi vásárokon. Ha a szénatermést kár éri, télen takarmány hiány van, és így kénytelenek olcsón túladni az állatokon.

Szopokot is 1775-ben mérték fel. Itt is kb. 8 holdra tehető a terméketlen, kopasz föld. Két szőlőhegyét névszerint is megemlítik, a Schloss-Berg-et és a Hársmán-t. A legelőt 91 barom használja, malom nincs, mert a rajta keresztül menő patak kicsi és gyakran kiszárad. Földje 3. osztályú, de mintha egy árnyalattal jobb lenne az előző kettőnél. Jó esztendőben 5, vagy 6 kereszt terem egy holdon, rossz esetében 1—2. A rétek átlag 2. osztályúak, 36 kaszás; ha a víz el nem mossa, 40 ölnél is többet terem; sarjút pedig 10

öl. A legelő 3. osztályú, 91 barmot táplál. Terményük saját szükségletükre is alig elég, legfeljebb a borból adnak el, de azt is egymás közt.

Itt is a jószág a legnagyobb érték, mert nemcsak a szükséges igarót biztosítja, hanem nevelésmarhát és hizott disznókat vihetnek a piacra, leginkább Pécsre. A takarmány nyáron is kevés, ha az áradás tönkre teszi a téli takarmányt, a jószágot el kell adni.

A Batthyány-uradalom e három községe szabad költözésű, urbanista és főként fa hordását, fuvarozását végezte robotba. A fát a Kisjánosi pusztára, Pécsre, a sellyei vagy siklósi uradalmi központokba szállították. Sérelemük az volt, hogy az uraság a robotot mindig nyáron követelte, és hogy az uradalom birkái igen terhelik a legelőket. Kisjánosiban tehát az uradalomnak valószínű már juhászata volt, de lehetséges, hogy a dominium más községeiből időszakonként is hajtottak ide birkákat.

A leírás foglalkozik az iparosokkal is, melyek azonban — szószerint — alig érdemlik meg az iparos elnevezést.

Komlón és Jánosiban egy-egy urasági molnár dolgozott. Az egyik Zala megyéből jött; mindkettő harmados volt, vagyis a vám egyharmada illette a mestert. Egyébként minden az uraságé volt: a malom, a lakás, és a malom minden fenntartási költsége. Viszonylag jól megélték ebből — említi az írás, szemben a többi iparúzóval, akiknél az ipar csak csekély jövedelem-kiegészítést jelentett, ezért mindnyájan a földesúr felé telkes jobbágyként vagy zsellérként adóztak és teljesítették a robotot. Komlón egy lakatos, 3 pintér, 1 kerégyártó, Jánosiban egy kovács, Szopokon egy varga, egy kerégyártó és egy kovácsmesterséget űző zsellér, ill. jobbágy volt. A komlói és szopoki kerégyártó sessióss jobbágy (20/32-es, illetve 5/16-telkes) mint az robotterheikből kiderül, és az uradalom látja el őket fával. A komlói kerégyártó mester varasdi születésű, és Závadon tanulta mesterségét; a szopoki Nádasdon tanult, de valószínű helybéli születésű: mindkettő zsellérből jobbágygá küzdötte fel magát. A többi mesterember „igen erőtlén és ritkán dolgozik” az iparban. A komlói lakatos Köblényben tanulta a mesterséget, és Pécsről, Pécsváradról kap anyagot iparához. A jánosi kovács nem is dolgozik saját anyagából — szenet és a vasat is a munkát rendelő jobbágy, vagy uraság adja a kezére, Mesterségét helyben, apjától tanulta. Hasonlóan lehetett a szopoki mesternél is, aki Bikalon tanult. A komlói pintérek helyben tanulták a mesterséget, apa és fia; nyilván elsősorban a komlói uradalmi szőlő termésének elszállítására és a helybéli jobbágyok számára készítették alkalmanként hordókat és kádakat. A nehéz útviszonyok miatt az eladott, vagy elszállított bor mindig edényestől kelt el ezen a vidéken. A kerégyártó mesterséget a sok rossz, hegyi utakon tönkrement szekerek reparálása indokolta. A szopoki varga is apjától tanulta mesterségét.

Területünk másik két falváról, Mánfáról és Budafáról megtudjuk, hogy csak 1782-ben mérték fel, de a felmérést már nem hitelesítették. Dombok, ligetek, bozótok és erdők közt fekszenek. A nagyobb hegyeket Mecsek-nek nevezik, melyeken maktermő erdők is vannak. Mánfa határának 9/10, Budafa határának 6/10 részét fedi erdő és bozót. A termőföld kevés és silány, annyira, hogy Mánfán 1/6-ot, Budafán 1/5-ét ki kellett törölni az összeírásból. Az erdőkből a lakosok tűzfát és némi bányafát hordanak. Mindnyájan szabad költözésű urbanisták. Bár a földeket Mánfán 2. osztályúnak minősítették, termékenységük elmarad a komlói és szopoki 3. osztályú földek mögött. Budafa földjeit 3. osztályúnak vették, de termésátlagait a leíró megállapíthatatlannak tartja, mert az annyira az időjárás függvénye. Csak a ré-

teket lehet minősíteni: ott egy kaszás egy kocsi szénát és fél kocsi sarjút ad. Mánfán a sarjú vágása nincs szokásban. A szőlők is 3. osztályúak; borból tizedet adnak, a kezükben lévő szilvásokból semmit sem. A későbbi, és ma is megfigyelhető nagyterjedésű szilvások, gyümölcsösök már 1785-ben részben meg lehettek, mindenesetre szőlőkkel keverve. Lényeges az, amit az erdőkről olvasunk: „Amióta a község megtelepült, az övék az erdő” — olvassuk Budafáról, vagyis szabadon rendelkeznek felette. Mánfánál pedig azt, hogy még mikor a község lakatlan volt, (már) az erdő közös volt, ti. a jobbágyok és a földesúr is szabadon használhatta. A fát ingyen kapták, és ők ingyen látták el a földesurat fával. A szabad faizásért ölfát szállítanak a földesúrnak. Ez a régebbi szokást szentesítő megállapodás egyrészt biztosította azt, hogy a jobbágyok korlátlanul hordhatták a fát, és ez jelentette egyetlen jövedelmüket, másrészt lehetőséget adott a földesúrnak (a székes-egyháznak), hogy megállapított mérték nélkül követelje érte az ellenszolgáltatást, ami nyilván Pécs kiépülésével, a klérus növekedésével párhuzamosan évről évre nőtt. Az erdőt nem művelték, a fakitermelésben nem volt rend. A fáért, melyet nehéz, rossz úton a 2 órányira fekvő Pécsre vihettek a jobbágyok, kocsinként 13—18 garast kaptak. Más terményt nem is adtak el, legfeljebb — egymás közt — bort és pálinkát. Arra a kérdésre, hogy vannak-e panaszuk a fuvarozással kapcsolatban, az egyik helyen (Mánfánál) azt olvassuk, hogy nincsenek, mert hiszen ezt szokták, de más helyen (és Budafánál is) szerepel az a panaszuk, hogy az uraság minden robotot hosszú fuvarban kér, s így — nyilván fával és faáruval — még Pest, Somogy és Bács megyébe is el kell menniük. Abból a megjegyzésből, miszerint az urbárium bevezetése óta van erre panaszuk, arra következtetünk, hogy az urbárium bevezetése előtt a szokás csak Pécsig, az urasági pécsi épület- és tűzfűszükségét voltak kötelesek fedezni, az urbárium pedig e szokás helyébe robot-szolgáltatást tett lehetővé, amit az uraság fa szállítására használt föl, mivel évről évre nőtt a fa értéke. A fa szállítást, ill. eladását nem nevezik fuvarozásnak; ezen ugyanis csak bérfuvarozást kell értenünk, mivel azt olvassuk, hogy fuvarból senki sem él.

A legértékesebb vagyonuk a jószágban van. Ez teszi lehetővé a faszállítást, a földművelést, de a feleslegből szépen tudnak eladni is, főként ökröket és hízott disznókat. A többi faluhoz képest az ökrök ára itt a legmagasabb; egy pár elérheti a 80 Ft-ot is. Különös, a Batthyány-uradalomhoz tartozó Komló, Jánosi és Szopok falunál nem említett szolgáltatással találkozunk e magyar falvaknál: kötelesek voltak szákokat szőni a földesúr részére.

Mánfa iparosai német zsellérek. Mesterségéből csak a 4 molnár él; az egyiknek saját háza is van, a többiek földet is művelnek (egy-két holdat), mert csak mesterségből meg nem élhetnek, és zsellérként adóznak a földesúrnak. A 3 kádár különféle szerszámokat készít a földesúrnak, aki ezért a dől fából ingyen ad nekik. Ezenkívül van egy varga és egy „vegyész” (pixidum confector), aki festéket, különféle (len és terpentín) olajokat, ragasztó anyagokat, árul és ezekkel Pécsre és a szekszárdi vásárra is jár — részben ott is veszi meg az alapanyagokat és hátán hordja haza. A varga, a 2 molnár és a „vegyész” németországi születésű, ott is tanulták mesterségüket, 15—20 éve vannak már Magyarországon. Egy mesterember lakik Budafán, egy cigány kovács, aki zsellérként 18 napot robotol a földesúrnak.

A XVIII. sz. végén Szopok, Jánosi és Kisbattyán utcás falu. Komló, de még inkább Mánfa és Budafa belsősegei nem rendeződnek szabályosan az ut-

A mánfai (Monaj-falu) Árpád-kori templom
(Lantos Miklós felv.)

cákhoz: laza, a terephez, felszínhez alkalmazkodó házcsoportokból állnak. Komlón, Mánfán és Budafán a jószág szállásokon éccakázott és telelt. Ezek a szállások a falu körül a rétekben, gyümölcsösökben helyezkedtek el; helynevek és a hagyomány egyaránt őrzi ennek emlékét. A házak 1785-ben a magyar falvakban legnagyobb részben fából készültek, néhány újabb földből ill. nyers téglából épült házat említenek csak; ezek talán már a betelepült németeké. A fából való házepítést ugyanis rendeletileg tiltották. Jánosiban csak „egy része” a házaknak van fából, Szopokon csak néhány régi faház van, melyek a rendelet előtt készültek. Jánosiban a patak vonalát követő útra épültek az istállók, a lakóházak az istálló és gazdasági udvar mögött, feljebb a domboldalon épültek. A házakat az utca felől csak az istálló udvaron keresztül lehetett megközelíteni. A falu régi részében ezt még megfigyelhetjük ma is. A hagyomány szerint a gyakori áradások miatt építkeztek

ilyen különös módon, mert így a lakóház és a benne tárolt holmi nem volt kitéve az elázásnak, míg a marhákat veszély esetén el lehet hajtani.

Mánfát és Budafát a XVIII. sz. utolsó éveiben rendezik; ekkor itt is megszorodik a telekszám. A betelepült német zsellériparosok ekkor nagyszám-ban jutnak telekhez Mánfán, 1799-ben 38 családot írnak itt össze, ebből 9 zsellér. A telkesek közt 6 német nevűt találunk, (2 név Szopokra, 1 Jánosira, 1 Kisbattyánra mutat). A 9 zsellér közt csak egy magyar van, a többi német. 1 név Szopokra, 1 Kisbattyánra mutat. Budafán 1799-ben 28 nevet írnak össze, egy német nevű van köztük, Martony Öbert. 1 zsellér is van, a magyar Horvát János.⁴²

Mánfán a vagyoni különbségek nagyobbak. 9 zsellér van (a családok $24\frac{0}{10}$ -a), 9 a $2\frac{8}{8}$ telkes, ($24\frac{0}{10}$), 3 a $3\frac{8}{8}$ telkes, ($8\frac{0}{10}$), 4 a $4\frac{8}{8}$ telkes ($10\frac{0}{10}$), összesen féltelkes, vagy annál szegényebb 16 jobbágy (a jobbágyság $55\frac{0}{10}$) és a családok $42\frac{0}{10}$ -a. Budafán 1 zsellér van (a családok $9\frac{0}{10}$ -a), a $2\frac{8}{8}$ -os 3, ($7\frac{0}{10}$), a $3\frac{8}{8}$ -os 4, ($36\frac{0}{10}$), a $4\frac{8}{8}$ -os 3, ($27\frac{0}{10}$), féltelkes vagy azon aluli összesen 10, a lakosok $91\frac{0}{10}$ -a.

Ha visszatekintünk a korábbi összeírásokra, megerősödik bennünk az a feltevés, hogy a magyar lakosságnak nincs, vagy kevés a népszaporulata, mely elszegényedhetne és zsellérsorba süllyedhetne. Hol él a népszaporulat? És van-e egyáltalán? Az uradalom Mánfán 1799-ben a $6\frac{3}{4}$ telek helyett 17 $2\frac{8}{8}$ telket állapít meg és felmér 153 helyett 442 $6\frac{8}{8}$ hold szántót, 92 helyett 178 $2\frac{8}{8}$ kaszás rétet. A remanenciális föld 31 $3\frac{8}{8}$ hold. Budafán a $6\frac{7}{32}$ telek helyett itt 17 $7\frac{8}{8}$, 116 hold helyett 498 $1\frac{8}{8}$ hold földet, 60 helyett 155 $2\frac{8}{8}$ kaszás rétet ír össze, s a remanenciális föld nagysága 26 $6\frac{8}{8}$ hold. A növekedés telekszámában 159, ill. $187\frac{0}{10}$ -os, szántó földterületben 289 és $329\frac{0}{10}$, rétekben pedig 195 és $158\frac{0}{10}$.⁴³

V. Az erdő- és legelőrendezés hatása a gazdálkodásra. Az 1828-as összeírás

A jobbágyság életformáját, különösen a magyar lakosságét, mélyen érintette a Batthyány-uradalom 1810-ben megkezdett erdő- és legelőrendezése. Ennek első ütemeként összeírták falvanként az erdő- és legelőterületeket, majd 969 $3\frac{8}{8}$ hold erdőből 621 $4\frac{8}{8}$ hold erdőt tilossá tettek, vagyis megszüntették ezek szabad jobbági használatát, mind legeltetésre, mind füzésre. A jobbágyságnak az uradalom kimérte a következő legelőterületeket, azzal a feltétellel, hogy az erdőre vonatkozó általános rendelkezéseket betartják.⁴⁴

Keő kút legelő	17 $6\frac{8}{8}$ hold legelő
Kelled(?)	17 $6\frac{8}{8}$ hold legelő
Bodoja Erdő, az úgy nevezett elhagyatott földek vagy Új erdővel	204 $2\frac{8}{8}$ hold legelő
Köves Tetei és Pirosvi Bükes erdő	143 $5\frac{8}{8}$ hold legelő

A mai értelemben vett fátlan legelő tehát csak 35 4/8 hold volt, a 18 telekre bontva alig 2 holdat jelent telkenként. A „Bodaja Erdő” bozótos sarjerdő volt, amely a kimerült és ezért elhagyott földeken eredett meg. (Egy korábbi leírásból idéztük, hogy a földek csak új irtásokon teremnek megfelelően, ezért kimerülésük esetén további irtásokra kényszerül a lakosság). A sarjerdő gyenge ága-levele a marháknak és lovaknak biztosított táplálékot. A „Köves Tetei” és „Pirosdi Bükes” nevéből ítélve bükkfás nagyerdő (ami semmi esetre sem jelenthetett akkor a mai értelemben vett szálerdőt, közel azonos életkorú, karcsún feltörő szálfakkal), főként a disznók makkoltatását tette lehetővé, de a nagyerdők ritkásabb részein erdei fű és bükksás, főként télen, jó legelőt adott, a marháknak, lovaknak egyaránt. Ilyenkor télen a nagy erdő az idő viszontagságai ellen is védelmet nyújtott. Az erdei legelőkkel együtt így Komlónak összesen 383 3/8 hold legelője volt, egy telekre 21 2/8 hold jutott.

Jánosiban a rendezés után összesen 350 6/8 hold legelő maradt a jobbágyok használatában.

Ebből tiszta legelő volt:

Ober Dorf Theiler	97 6/8 hold
Völgyi Theiler	63 6/8 hold
erdei pedig a Hoher Kopf	41 6/8 hold
A Vaida hegyből a Wald	
Hutung vel Huszaren Graben	148 4/8 hold

Itt egy telekre 21 2/8 hold legelő jutott.

Szopokon is megtörtént ekkor a „határban fekvő Erdőknek és Legelőknek föl számolása” – s a lakosok kezén maradt.

Linsen Theiler	9 7/8 hold
Grund Theiler Waid	89 7/8 hold
Trieb Waide	20 3/8 hold
Kübel Wald	209 hold

ez összesen 130 1/8 hold, egy szesszióra 22 hold jutott. Az uradalom magának 425 3/8 hold erdőt tett tilossá.

Valószínű, ez az erdő- és legelőrendezés tette szükségessé most már a magyar többségű Komlón is a közös községi pásztorok fogadását, akik a megszükkült legelőkön a kezükre adott jószágot felelősséggel, bizonyos bérért őrizték. 1810 előtt legfeljebb egy pásztorot említenek. Szopok: 1734-ben *Gabriel Pauman pastor gregis*,⁴⁵ 1741-ben *Joannes Rab pastor gregis*,⁴⁶ 1828-ban *Amadeus Feter, subulcus communitatis*.⁴⁷ 1843-ban pedig már kanászt, csordást és csikóst is jegyeztek fel.⁴⁸

Komló: 1734-ben *Balog Istók pastor gregis*,⁴⁹ 1814-ben *Schwein Hüter Kis György*, *Hürden Kuh hütter Kiss Pál György*.⁵⁰ 1817-ben „pásztorokat” emlegetnek még a feljegyzések, majd 1831–1832-től kezdve már csordást, kanászt, csikóst és csöszst is (többé-kevésbé) rendszeresen említik a közös számadások. 1835-ben tűnik fel a birkás, de neve többször hiányzik a későbbi felsorolásokból. 1839-ben juhászt hallunk; 1841-ben (valószínű kanász) bujtárokat is. 1845-ben baktort és 2 helység kanászt említenek már. 1846-ban borjúpásztorról, 2 helység pásztoráról, csordásokról olvashatunk.

Jánosiban 1841-ben 3 pásztorot említenek; kanász, csordás, csikós is előfordul.⁵¹

Ezek a biztos adatok, amik fennmaradtak, de ez nem jelenti azt, hogy más években ne lettek volna községi pásztorok, főként 1810 után. Mánfa, Budafa és Kisbattyán faluból olyan természetű forrásanyag nem maradt fenn, melyben a pásztorokra adatokat találhatnánk.

A következő összeírás, melynek alapján újból összehasonlítható képet kapunk az 1828-as *Conscriptio Regnicolaris*.⁵² Az országos összeírás adatai csak fenntartással fogadhatók el, és akkor is csak összehasonlítás céljára.

A közben eltelt 4 évtized alatt is nőtt a falvak összlélekszáma, de eltérő mértékben. Legmeglepőbb Németegregy (Kisbattyán) lélekszáma: 1812-ben itt 208-an laktak, többen mint Szopokon (189) és csak hárommal kevesebb Jánosinál (211). Ugyanakkor Komlón 270-en, Pusztajánosin 38-an laktak — az egyházi feljegyzések szerint.⁵³ 1813-ban említik az egyházi összeírások először Vágott-pusztát „Vágoth-dűlő” néven. Lakói németajkú zsellérek, számszerint 23-an; egy részük Mánfáról települt át ide. Ebben az esztendőben 406 Komló, 311 Jánosi, 231 Szopok, 35 Pusztajánosi, 224 Kisbattyán, 221 Mánfa és 240 Budafa lélekszáma.⁵⁴ Komló lélekszámának ez az ugrása egy év alatt 270—406-ra talán betelepülés, talán 1812-ben téves bejegyzésre vezethető vissza, mert ezután Komló lakóinak száma éveken át 400 felett mozog.

Uradalmi összeírások tanúsága szerint 1810 körül valóban több német zsellér települt be Komlóra. 1816-ban 59 név közül már a 6/8-os jobbágyok közt találjuk a Vöglein- és Herbert-, a 4/8-osok közt a Bien-családot, a 24 zsellér közül 16 német. 1824-ben ismét (kellően még nem tisztázott ok miatt) 291, majd 1828-ban (hosszú időre a legmagasabb lélekszámot éri el) 491 lakossal.⁵⁵ Ezt az értéket csak 72 év múlva, 1900-ban lépi át. Jánosi is olyan számot ér el 1828-ban (417 lélek), melyet 1914-ig csak egyszer lép át 1840-ben 417 lélekkel. Jánosiban a lakosok száma némileg a XIX. század közepéig stagnál, majd csökkenni kezd; 1864-ben éri el a mélypontot — 320 lélekkel, és csak az 1890-es években kezd nőni. Rohamos növekedése a századforduló után indul meg, a komlói bányákkal kapcsolatban.⁵⁶

Szopokon az 1828-ban összeírt 372 lélekszám szintén olyan maximumot jelent, melyet csak 1839-ben lép túl 390-nel, attól kezdve máig csak csökkent. Kisbattyán is 1828-ban tetőz, 356 lélekkel — ha hihetünk az összeírásnak (valószínű, hogy csak 256, de így is magas érték) — attól kezdve fogy vagy stagnál. Mélypontját 1868-ban érte, amikor 177 a lélekszám; csak 1900 után emelkedik lényegesen: 1901-re 230 lesz.⁵⁷

Mánfán a lélekszám 1839-ig egyenletesen nő, ekkor 574-gyel tetőz (talán elírás, esetleg 374, a helyes: így a maximum 1855-re toódik), utána fogy, majd stagnál, és 1877-ben lépi át csak az 500-as számot. Ettől kezdve nő a mai napig.⁵⁸

Budafa 582 lélekkel szintén 1828-ban (majd 1839-ben) éri el a maximumát, és aztán végig stagnál. (Csak 1869 után kezd lassan nőni.) Pusztajánosiban 1822—23-ban vannak legtöbben: 95—93 fő. Ezt a számot újra csak 1860-ban, 1863-ban, 1865—67-ig éri el, majd lépi túl, de aztán igen lecsökken és 1914-ig jóval 90 alatt marad.⁵⁹

Az összeírásokból adódik, valamint a népesség számának évi ingadozásából is megállapítható, hogy területünk (a 6 vizsgált falu) népessége 1828-ra már olyan magas lélekszámot ért el, melyet lényegesen 1900-ig sem haladt meg, bár nem is igen maradt el attól. A 6 falu (Pusztajánosival, Vágott-

tal és 1823-tól Zobák-pusztával) összlélekszáma 72 esztendőn keresztül 2000 körül mozgott.

1826-ban Komlón 57 nevet írtak össze. Ebből 28 német. A 36 jobbágy mellett 21 a zsellérek száma, ebből 15 a német. Ebben az évben a bíró tisztét is német nevű viselte már. Az összeírt 143 név, ill. család 57 házban lakott; 15 volt a házas testvérek, vagy fiak száma, akik nem képeztek önálló háztartást. Eddig az elfogadható adatok, mert a többi, a gazdasági helyzetre vonatkozó feljegyzések, hamisak. Eszerint a szántóterület 131 hold vetés (3 nyomás mellett), 197 hold rét, a szőlő 31 kapás. Ez azt jelentené, hogy csak a rétek száma nőtt mintegy 100 holddal. Talán ez hihető is, mert ez a szőlők és szántók rovására történhetett, hiszen 1785-ben 206 hold szántót és 90 hold rétet, valamint 50 kapás szőlőt írtak össze. Az állatállomány adatai azonban semmi esetre sem felelnek meg a valóságnak.

Az 1828-as összeírás adatainak helyesbítésére rendelkezésünkre áll több, ezidőtájt készített vagyonösszeírás, melynek alapján a községi bíró a megye által a falura kivetett hadi és házi adót igazságosan elosztotta. Ez utóbbiól csak lényegtelen eltérést mutat a hasonló célból készített 1816-os, 1819-es és az 1831-es vagyonösszeírás. Ezeket a bírói vagyoni kimutatásokat hitelesnek vehetjük.⁶⁰

	Ökör	Tehén	Ló	Sertés	Szőlő
1828-as állami összeírás	9	21	—	15	31 kapás
1830-as bírói összeírás	109	40	38	123	237 kapás

Jánosiban 1828-ban 115 felnőtt lakost írtak össze, a 34 jobbágy, a 10 zsellér, a 7 háztalan zsellér 44 házban lakott. A szántóterület 173 hold vetésnél (3 nyomás esetén) 259 hold, 165 kaszós rét, 8 hold vagyis 45 1/2 kapás szőlő. Sajnos, ehhez az adatunkhoz közeli időpontban nem készült, vagy nem maradt fenn részletes vagyoni összeírás, így csak az 1840-essel tudjuk összevetni. Bár 12 év alatt a körség lélekszáma alig változott, bizonyos fenntartással kell fogadjuk ezeket az adatokat, melyek azonban mégis közelebb visznek az igazsághoz.⁶¹

	Ökör	Tehén	Ló	Sertés	Szőlő
1828-as állami összeírás	13	19	55	37	45 kapás
1840-es összeírás	68	36	48	133	342 kapás

Szopokon 1828-ban 83 felnőtt lakost, 26 jobbágyot és 5 zsellér-gazdaságot írtak össze. A házak száma 31. A szántók 157 hold vetés mellett (3 nyomásban) 236 holdat adnak ki. Van 150 kaszós rét, 4 hold (azaz 23 kapás) szőlő. Az állatszámokat ismét egy 1826-ból származó bírói vagyonösszeírásból vetjük össze.⁶²

	Ökör	Tehén	Ló	Sertés	Juh	Szőlő
1828	4	13	12	19	—	23 kapás
1826	65	31	x	x	62	27 kapás

(1826-ban a lovakat és sertéseket nem írták össze!)

Mánfán 93 felnőtt lakost írtak össze; 31 jobbágyot, 15 zsellért; ezekből 8 jobbágy és 14 zsellér visel német nevet. A 204 hold vetés (3 nyomás mellett) 306 hold szántót tesz ki; 201 kaszós rét, 8 hold szőlő (azaz 42 kapás).

36 ökör, 5 fejős és 5 meddő tehén, 12 ló, 17 sertés, 45 birka az állatállomány nagysága. A helyesbítésre nem áll rendelkezésünkre más forrás.

Budafán 75 fenőttet, 30 jobbágyot és 4 zsellért és egy házatlan zsellért találunk. Egyetlen névből lehet csak németekre következtetni. A szántókat 321 holdra számoltuk ki, de a szöveges részben azt olvassuk, hogy a szántók $2/4$ -ét rettenetes terméketlensége miatt elhagyták, és a tavaszi nyomás is 2 évenként vetetlen, 214 kaszás a rétek nagysága. A szőlőkre vonatkozó adatot utólag törölték. A jószágállomány: 26 ökör, 11 tehén, 17 ló, 22 disznó, 22 juh. (E számadatok aligha tükrözik a valóságot.)

Kisbattyánban 40 felnőttest írtak össze: 37 a zsellér, 3 a házatlan zsellér. Az utóbbiak közül kettő a magyar, s valószínűleg pásztorok. 36 házban laknak, 17 $2/4$ kapás szőlőjük van, földjük, rétjük nincsen. 11 tehén, 4 sertés van, ha az összeírásnak hihetünk. Pusztajánosit 1828-ban nem írták össze: uradalmi birtok volt.

Nem a számszerű adatok, hanem a csatolt megjegyzések mondanak sokat nekünk. Összehasonlítva ezeket a Hegyhát több falujánál tett megjegyzésekkel, a következő fontosabb megállapításokat tehetjük:

1. Komló és környéke a Baranya megyei járások területéhez viszonyítva a legszegényebb, de a hegyháti járáson belül is ez a táj a legmostohább adottságú területekhez tartozik. Bár a 6 falu határában a szántóföldi gazdálkodásra még nem mutatják ki annak veszteséges voltát, jövedelme csekély. Komlón az egy pozsonyi mérő elvetett mag terméséből (levonva a kilencedet és tizedet, valamint a vetőmag mennyiségét) marad 1 $3/4$ pm. rozs és $3/4$ pm. zab. Ennek árából levonva a művelési költségeket, a tiszta jövedelem nem egészen egy krajcár. Jánosiban valamivel többre értékelték a földek termékenységet: itt a rozból 2 pm., a zabból 1 pm., maradt, és így a tiszta jövedelme 8 $5/8$ kr. Ennyi maradt Szopokon is. Mánfán és Budafán ennél valamivel kevesebb (6 kr.). Kisbattyánban nem műveltek földet.

Szavakkal legnyomatékosabban Budafánál említik a föld terméketlenségét: „Szörnyű terméketlensége” („horridum sterile”) miatt a szántók felét nem művelik, és a 3 nyomásban a tavaszi nyomás fele két évenként vetetlen. Komlón a tavaszinak csak $1/4$ -ét pihentetik 2 évenként. Szopokon a szántók $1/3$ -át hagyták már el teljesen, és a tavaszi nyomás $1/4$ -ét hagyják 2 évenként vetetlenül. A megye jobban termő, síkabb részén a búza már ekkor a fő termék, és ennek tiszta jövedelme pm.-ként 40–50 kr.-t, sőt forintot is kitesz.

A földnek csak $1/6$ -a trágyázható (Komlón, Szopokon, Budafán).

2. Az összeírás megemlíti, hogy melyek a falu legfontosabb termelvényei. Kisbattyán kivételével, ahol szántót nem írtak össze, a legfontosabb őszi vetés a rozs. A tavasziak közül a zabot csak kismennyiségben vetik. Fontosabb ennél a burgonya (cyclamen) és a kukorica (polygonum) termelése.

3. A rétek aránylag többet hoznak. Egy pm.-re való réti tiszta jövedelme (a napszámbérek levonása után) Komlón 12 $31/320$ kr., Jánosiban és Szopokon 30 $23/160$ kr., Mánfán és Budafán 32 $4/5$ kr.

4. A bartermelés is csekély, de biztos jövedelmet hozott (átlag 1 kapás 2 urnát: 40 kr./urna). Egy kapás után Komlón, Jánosiban, Mánfán és Budafán 3 kr., Szopokon 2 kr. tiszta jövedelem maradt. A kisbattyániaknak jobb boruk volt; nem 40, hanem 42 kr.-ért tudták eladni urnáját, így egy-egy kapásnyi szőlő után 6 kr. jövedelmük lehetett. Ez a tény nyilván összefüggött azzal, hogy Kisbattyánnak szántói nem lévén, lakói több idővel rendelkeztek a szőlők műveléséhez.

Mánfal parasztház
(Lantos Miklós felv.)

5. Az összeírás még a tehenek után nyerhető hasznot is részletesen tárgyalja. Mind a 6 faluban csak 4 hónapig fejnek egy tehenet, s ez egyhatodos, vagy fél media (pint) tejet ad naponta. Egy media tej ára 1 kr. mindenhol, Budafán és Mánfán azonban a borjú ára nem 1 Ft. hanem 1 Ft 12 kr. — s ez Pécs közelségét jelzi; Szopokon pedig a trágyát becsülik meg jobban, mivel egy tehen után egy év alatt nyert trágya mennyiségét nem 6 kr., hanem 8 kr.-ra értékelik. Ez pedig minden bizonnyal hosszabb istállós tartásra vezethető vissza, tehát nagyobb mennyiségű összegyűjtött trágyára, nem a trágya magasabb árára. Később éppen Szopokon alakul ki nagyobb mértékben a teljesen istállón tartás. Összehasonlításképpen — ebben az időben több faluban a megyében, és a Hegyháton is, pl. Váznokon, Magyarhertelenden, Sásdon, 5 hónapig fejnek; az Ormánságban, Bóly és Siklós környékén 6—8 hónapig is fejnek már, és a naponként fejt tej mennyisége 1 1/2—2 media, vagyis négyszerese annak, amit a Hegyháton fejnek egy tehentől. Itt tehát az egy tehen után számított jövedelem többszöröse is a hegyhátinak, mivel az eltartási költségek nem nőnek párhuzamosan a fejt tej mennyiségével.

6. Az 1828-as összeírás rövid jellemzést is ad a lakosok életmódjáról. Eszerint Komló lakosai a paraszti földművelés mellett részben Pécssett, részben az uradalom kőbányáiban és mészégetőiben végzett napszámból élnek. Pécsi napszámot vállalnak a jánosiak, szopokiak, mánfaiak, budafaiak és battányiak is. A két utóbbiról kiemelik azt, hogy főként a pécsi szőlőkben dolgoznak. Mánfáról és Budafáról még feljegyzik azt is, hogy a rétekben bőven termő gyümölcs árulásából van a legtöbb jövedelmük.

Igaz, hogy az 1828-as *Conscriptio Regnicolaris* számszerű adatai elfogadhatatlanok, és sokkal szegényebbnek tüntetik fel Komló környékét, mint ez a valóságban volt, különösen az állatállomány tekintetében, mégsem tekinthetjük ezt pusztán összeírói csalásnak az adók csökkentésére. Világosan látszik, hogy Komló környéke nem tudja eltartani megnövekedett lakosságát, megélhetésének és egyben helybenmaradásának záloga a közeli Pécs színté korlátlan munkalehetőségei voltak. A szegényes föld nem adhatott piacra vihető árut, így még nem kapcsolódhattak be a falvak Pécs ellátásába, ezért Komló és a többi környező falu a munkaerejét vitte piacra. Nyilván ezt látták az összeírók is, és valószínű, csak annál a néhány parasztnál tüntették fel az igaerőt, melyek viszonylag tehetősebbek voltak és nem, vagy csak ritkán szorultak rá a napszámba-menésre. Ha ezzel a feltételezéssel vizsgáljuk az 1828-as összeírás adatait, talán közelebb jutunk igazságos megítélésükhöz.

Az 1828-as összeírás nem említi a zsellériparosokat, mivel ezek (mint korábban és későbbi időben is) nemcsak a mesterségből éltek, hanem napszámból meg részes-munkából, és zsellérként szolgáltak és adóztak a földesúrnak is. Más természetű feljegyzések említik ebben az időben is e zsellériparosokat. Pl. a komlói bírói számadásban szerepel a szopoki ablakos, a jánosi gölöncsér (máshelyen a jánosi fazekas) az anyakönyvekben.

A községi bírók fennmaradt számadataiból kirajzolódik e falvak önkormányzatának, belső életének néhány vonása. A falu (a közösség) bizonyos vagyon felett rendelkezett, melynek jövedelméből a hivatalos ügyvitel kiadásait (tinta, papíros, gyertya árát), a bíró és esküdtek hivatalos útjait és napi-díjait, a bíróhoz küldött megyei tisztviselők ellátását, az iskola, a tanítói (mesteri) lak fenntartásának költségeit fedezték. Szopokon pl. a tanító bérét is a község fizette. Az 1810-es évektől vannak pontos adataink a községi pásztorok működéséről. Ezek nyilván, a kezükre bocsátott állatok után azok gazdáiktól kapták ellátásukat, fizetésüket a pásztorbért vagy pásztor-részt, melynek mennyiségéről, behajtásának módjáról csak a századforduló körüli idők gyakorlatára vonatkozóan vannak emlékezéseink. Annak idején ezt nem jegyezték fel. Az állattartó gazdák fizette béren felül a falu, a közösség fizette a pásztorfogadásokat követő áldomást és a pásztori hivatal gyakorlásával összefüggő sok látás-futástól gyorsabban szakadó bocskorokat, néha még a szűrt is (rövid és hosszú szűrt említenek és pásztorruhát is). A bocskort megkapta a csősz is. Áldomás követte a csősz és bábválasztást is. A község fizette a pásztorok foglalóját, a pásztorbér szedésekor a pásztorral menő esküdtek, ill. jegyző napszámát. Saját költségén tartotta fenn a pásztorházat (ennek kötéséről, vagyis falainak vesszővel való befonásáról maradt fenn számla), a bika ellátásához szükséges pajtát és istállót.⁶³

Honnan volt a falunak jövedelme? A kocsmából, mely felett minden esztendőben egy fél évig, a téli hónapokban rendelkezett és bérbeadással hasznosított, a falu birtokainak (néhány hold szántóföld és rét) jövedelméből és a büntetéspénzekből, amit a lakások fizettek. Pl. kárban kapott jószág kiváltásért. Az 1828-as összeírás említést is tesz a közösség ingatlanairól és a kocsmából folyó jövedelemről; ez akkor igen kevés volt. Szopokon 48 kr., de 1846-ban már 25 Ft 17 kr. A községi föld 1828-ban (az összeírás szerint) Komlón 2 hold, és évek óta műveletlenül áll. Jánosiban 1 kaszás rét, mely 3 évenként használható csak, Szopokon szintén egy kaszás rét, de a víz annyira meghordta kövekkel, hogy alig használható. Mánfán, Budafán és Kisbattyánban a községnek nincs földje ekkor.

A következő években a komlói bírói számadások tanúsága szerint, a községi földeket szántották-vetették és a községi rétekről behordatták a szénát a bika számára. Jánosiban is említik a falu réjtén termelt szénát, amelyből futotta néha még eladásra is. A falu, a közösség földjét a lakosok ingyen munkálták, ingyen vágták le, a gabonát és a szénát ingyen hordták be és nyomtatták ki. A bíró a munkákon részt vevőknek áldomást adott, ugyanúgy amint az évtizedekkel később a réttisztítás után még szokásban volt.

A falu bírója mellett a XVIII. század első felében tűnik fel a csősz, a kis-bíró és a bakter is, akiket úgy látszik, éppen úgy fogadnak és látnak el láb-belivel (bocskorral), mint a községi pásztorokat.

VI. Jobbágy- és zsellércsaládok állapota az 1840-es években

Mielőtt még az 1848-as forradalmat és a jobbágyfelszabadítást követő elkülönítés lefolyásáról szólnánk, tekintsük át az 1840-es évek Komló környéki jobbágy- és zsellérnépének állapotát. Sajnos, megbízható bírói számadások ismét csak a Batthyány-uradalomhoz tartozó községekből vannak, Komlórról, Jánosiról és Szopokról; de ezek sem egy esztendőből, és teljesen nem azonos szempontokból készültek. A komlói 1831-ben, a szopoki 1837-ben és 1843-ban, a jánosibeli 1840-ben készült.⁶⁴

Komlón az összeírás időpontjában 62 önálló háztartást (adózó családfőt) írtak össze. Ebből:

35 jobbágy,	az összeírtak	56,45%-a
22 zsellér	az összeírtak	35,48%-a
5 házatlan zsellér	az összeírtak	8,07%-a
62		100,00

Ezenkívül összeírtak még 5 vidékit, akiknek a komlói határban volt szőlőjük, összesen 15 kapás. A jobbágyok közül 26 magyar (74⁰/₀), 9 német (26⁰/₀), a zsellérek és házatlan zsellérek közül 10 magyar (37⁰/₀), 17 német (63⁰/₀).

Az egyes jobbágyháztartások közt minden tekintetben nagy különbségek voltak. Az összeírás feltűnteti ugyanis az egy háztartásban, egy vagyon- és házközösségben élő házaspárok számát, s ezzel képet kapunk a komlói nagycsaládokról. A legnépesebb az öreg Czukor Mihály háza, melyben összesen 5 házaspár él egykenyéren, utána Zak Istók következik 3 párral, 2 és fél párral 3 házat írtak össze, ez a három is mind magyar. (A fél pár megözvegyült házastársat jelent.) 2 házaspár él együtt egy fedél alatt 8 esetben; ezek közül már 3 német. A másfél párat 5 esetben írták össze, ezek közt is van egy német, egy házaspárt 13 esetben (3 német), felet pedig 3 esetben találtak. Egy esetben — 1831-ben — a magyar Kis Tóth János komlói bíró erre vonatkozó adatai is hiányoznak. Ha a jobbágyok számából a német nemzetiségűeket kivesszük, úgy látjuk, hogy a magyar háztartások 53,85⁰/₀-ánál több házaspár, ill. generáció él együtt egykenyéren, nagycsaládban.

A zselléreknél a 27 háztartás közül csak egyben él 2 házaspár (3,7⁰/₀) és 2 esetben másfél (7,4⁰/₀) együtt. Az egy házaspáros háztartások száma 16 (59,29⁰/₀) a fél, vagyis özvegyek háztartásának száma 8 (29,62⁰/₀).

Igen változatos képet mutat Komló jobbágysága birtoknagyság szempont-

jából is. A birtoknagyság és családnagyság az együttélő házaspárok száma közt is van összefüggés és tovább, házaspárok száma és a fogatok száma közt is. Az egy egész és 2/8 szessziós Czukor Mihály háztartásában 5 házaspár van és 8 igás (6 ökör és 2 ló). Ő Komlón minden tekintetben a legnagyobb gazda. A birtokok mértékének áttekintése:

1 ² / ₈ szessziós	1 esetben	2,86%
3 ¹ / ₈ szessziós	5 esetben	11,42%
4 ¹ / ₈ szessziós	28 esetben	80,00%
5 ¹ / ₈ szessziós	1 esetben	2,86%
ism. szessziós (bíró)	1 esetben	2,86%
		100,00%

A jobbágyság zöme 4/8-os, vagyis félhelyes gazda, a 6/8-os 5 gazda között már 3 németet találunk. Mivel más összeírásban a bíró (Kis Tóth János) 6/8-os jobbágyságként van feltüntetve, így valószínű 1831-ben is az lehetett.

1 2/8 szessziós 8 igás
 6/8 szessziós átlag 6,25
 4/8 szessziós átlag 3,92
 2/8 szessziós 4 igással rendelkezik.

A továbbiakban nem mutatna egyenes összefüggést az, ha a szesszió nagyságához mérnénk a házaspárok számát, bár az öreg Czukor 1 2/8-os szessziójánál 5 házaspárt is találunk, de a 6/8-os 4 gazda közül 3 német, s ezeknél a nagycsalád ritka, legfeljebb 2 házaspár együttélését jelenti. Egyenes arány inkább a házaspárok száma és az lgaerő közt mutatható ki:

5 párnál	átlag	8 igás	(1 eset)
3 párnál	átlag	6 igás	(1 eset)
2 ¹ / ₂ párnál	átlag	4,66 igás	(3 eset)
2 párnál	átlag	4,50 igás	(8 eset)
1 ¹ / ₂ párnál	átlag	4,80 igás	(5 eset)
1 párnál	átlag	3,8 igás	(13 eset)
1/2 párnál	átlag	2,7 igás	(3 eset)

Ez a fogatok hajtására szükséges felnőtt munkaerővel magyarázható.

Az állatállomány nagysága Komlón

Jobbágyoknál:	109 ökör	egy jobbágygazdaságra jut	3,20
	38 ló	egy jobbágygazdaságra jut	1,11
	147 igás (ökör+ló)	egy jobbágygazdaságra jut	4,32
	33 tehén	egy jobbágygazdaságra jut	0,97
	101 sertés	egy jobbágygazdaságra jut	2,97
Zselléreknel:	7 tehén	egy gazdaságra jut	0,25
	9 sertés	egy gazdaságra jut	0,33

Az összeírás feltünteti a szőlők nagyságát kapásokban: a jobbágyok kezén van

167 kapás szőlő; egy parasztgazdaságra jut 4,91 kapás

a zsellérek kezén van

57 kapás szőlő; egy gazdaságra jut 2,54 kapás.

1850-ben a bor már áru. A Komlóra betelepült németek, csakúgy mint a

Hegyhát többi magyar falujában, azon igyekeznek, hogy minél több szőlőföldet szerezzenek, mert ezért valahol és valakik készpénzzel fizettek. A legnagyobb szőlőterületeket a német jobbágyság kezén találjuk. A 6/8-os Balind Főgeleinnek 10, Herbert Jánosnak 8, Notheisz Jánosnak 8, a 4/8-os Deisli Mihálynak 9 és Petter Pinnek 8 kapás szőlője volt, a magyaroknak mind kevesebb van ennél, az 1 2/8-os öreg Czukor Mihálynak is csak 7. A német zsellérek közül 5-nek több van, mint átlagban a jobbágyságnak, vagyis 5—6 kapás.

Az 5 vidéki, akinek Komlón szőlője van, kisbattyáni és jánosibeli. Összesen 15 kapás van a kezükön.

Jánosiban 1840-ben 50 nevet írtak össze.

Az összeírtak közül egy jobbágnak 2 háza volt, s mivel a házak sorszáma szerint készült a lajstrom, neve kétszer szerepel. Így a 49 családfőből 33 jobbágy, de kettőnél semmi más adatot nem találunk, ezek közül az egyik a bíró, a másik adómentességének okáról nem tudunk. A bába családja is adómentes, de ez valószínű zsellér.

Részletebben:

jobbágy	33	az összeírtak	67,33%
„kisházak” zsellér	9	az összeírtak	18,36%
zsellér	6	az összeírtak	12,23%
„házatlan zs.”			
bába			
(zsellér)	1	az összeírtak	2,08%
			100,00%

A jánosi szőlőhegyen még 18 vidékinek (valószínű mind kisbattyáni lakosok) volt szőlője, melynek adóját Jánosiban fizették.

A jánosi lakosok mind németek; magyar neve csak egynek van (Czirák(I) Ferenc). Ő is zsellér.

A jánosi háztartásokban élő házaspárok számát nem tüntették fel, ehelyett feljegyezték, ki él testvérével, vagy 16 éven felüli fiával, leányával együtt. Olyan, aki testvérével élne egykenyéren, Jánosiban nincs.

Két 16 éven felüli fiával él együtt 2 családfő	6,06%
Egy 16 éven felüli fiával és 2 leányával él együtt 1 családfő	3,04%
Egy 16 éven felüli fiával és 1 leányával él együtt 4 családfő	12,12%
Egy 16 éven felüli fiával él együtt 13 családfő	39,39%
Nem él együtt 16 éven felüli gyermekével 11 családfő	33,33%
Ismeretlen 2 családfő	6,06%
	100,00%

Elméletileg nincs kizárva az, hogy a 16 éven felüli gyermekek nőek, tehát házaspárt is jelentenek, de a szóbeli emlékezések szerint az is ritkán történt meg, hogy 2 generáció, 2 házaspár huzamosan együtt gazdálkodott volna. Ismerve tehát a Jánosit jellemző családstruktúrát, legfeljebb 2 párt tételezhetünk fel egy háztartásban. A feltüntetett fiak házasságtalansága, esetleg 18 éven aluliséga mellett szól az is, hogy többnek azok közül, akik a fiakkal együtt gazdálkodtak, szolgálói is voltak, nyilván, mivel fiaik munkaképességére még nem támaszkodhattak. Az átlagos jánosi jobbágygazdaság kis-családos, nukleáris családjellegére közvetve utal az, hogy a 31 jobbágygazda, akiknek adatai ismertek, összesen 8 idegen munkást (7 szolgát és egy

szolgálot) alkalmazott. A gazdák számához viszonyítva ez 25,80%-ot jelent — vagyis minden 4. gazda idegen munkaerő alkalmazására szorult:

A 31 jobbágygazda közül

6/8-os	11	35,48%
3/8-os	20	64,52%
	31	100,00%

A zsellérek közül csak 3 él együtt 16 éven felüli fiával (leányával) (20,00%), ugyanis a zsellérszülők fiaikat minden esetben valamiféle mesterségre tanították, és ezért inasként fiatalon elkerültek a szülői háztól, hacsak szüleik mesterségét nem tanulták.

Az igaerő száma itt is összefügg a föld nagyságával. A 6/8-os 11 család kezén van 48 iga (ökör—ló) átlag 4,36, a 3/8-os 20 család kezén van 64 iga, átlag iga 3,20.

A jobbágyok átlagosan 3,61 igással rendelkeztek. Szolgát csak a 4 vagy annál nagyobb igaerővel rendelkező gazda tartott. Két zsellér is rendelkezett igaerővel, az egyiknek 2 lóva és egy olajmalma, a másiknak 2 ökre és a zsellérek közt a legtöbb szőlője és pálinkaégetője volt.

Az állatállomány megoszlása:

a 31 jobbágyra jut:

66 ökör	2,12
46 ló	1,54
31 tehén	1,00
64 tinó	2,06
12 borjú	0,38
113 sertés	3,64
82 birka	2,64

egy gazdára átlag

a 9 zsellérre jut:

2 ökör	0,22
2 ló	0,22
5 tehén	0,55
2 tinó	0,22
12 borjú	1,33
16 sertés	1,77
11 birka	1,22

A Jánosiban összeírt 171 kapás szőlő közül 116 van a 31 jobbágy kezén, átlag 3,74 kapás, 14 van a 9 zsellér kezén, átlag 1,61 kapás, 40 van a 18 vidéki kezén, átlag 2,22 kapás (a házatlan zselléreknél nincs szőlője). Volt a faluban ekkor 13 pálínkaégető kazán; egy családfőre (jobbágy+zsellérek) jutott 0,26.

Szopokon 1843-ban 41 családfőt írtak össze

Ebből 28 jobbágy	a családfők	68,29%
7 zsellér	a családfők	17,08%
(kisházas)		
6 h. zsellér	a családfők	14,63%
(v. lakó „zsellér”)		
		100,00%

A lakosok mind németek, kivéve Szébenyi Istók házatlan zsellért. Házaspárok számát itt sem jelentik, csak a 16 éven felüli fiúkat, lányokat vagy testvért.

		Családfők
1 testvérrrel és 1 fiával gazdálkodik	1 jobbágy	3,57%-a
1 testvérrrel és 1 leányával gazdálkodik	2 jobbágy	7,14%-a
1 testvérrrel gazdálkodik	5 jobbágy	17,85%-a
1 fiával és 3 leányával gazdálkodik	1 jobbágy	3,57%-a
1 fiával és 1 leányával gazdálkodik	4 jobbágy	14,28%-a
1 fiával és 2 leányával gazdálkodik	2 jobbágy	7,14%-a
1 fiával gazdálkodik	2 jobbágy	7,14%-a
1 leányával gazdálkodik	6 jobbágy	21,42%-a
egyedül gazdálkodik	3 jobbágy	10,71%-a
A házas zsellérek közül 1 fiával és leányával		
2 leányával		
4 egyedül él.		

Sokan tartanak a gazdák közül szolgát és szolgálót, összesen 14 szolgát és 3 szolgálót. Egy gazda mindkettőt tart, így e gazdák számához viszonyítva ez együtt 60,71%-ot jelent, durván 3 gazda közül kettő idegen munkaerőt alkalmazott háztartásában. A 16 éven felüli családtagokhoz viszonyítva az idegen munkaerő nagy arányát, sem a föld, sem az állatállomány nem indokolja.

A 28 szepoki jobbágy egységesen mind féltelkes (4/8-os). 1836—37-ben még volt 2 egésztelkes, de ezek 1843-ra már felosztódtak. Egy-egy féltelkesre 12,5—13 hold szántó és átlag valamivel több mint 5,5 kapás szőlő jutott.

A 28 jobbágygazdaságnak van 75 igás állata. Egy gazdaságra átlag 2,67 jut.

Az állatállomány megoszlása a jobbágyok kezén:

68 ökör,	Egy gazdára jut 2,42
8 ló	Egy gazdára jut 0,28
36 tehén,	Egy gazdára jut 1,28
12 tinó,	Egy gazdára jut 0,42
20 borjú,	Egy gazdára jut 0,71
51 sertés,	Egy gazdára jut 1,82
71 birka,	Egy gazdára jut 2,35
A zsellérek kezén:	
5 tehén,	Egy gazdára jut 0,71
7 sertés,	Egy gazdára jut 1,00
14 birka,	Egy gazdára jut 2,00

A szepokiak kezén összesen 160 kapás szőlő volt:

134 kapás a jobbágyok kezén; egyre 4,82 kapás jutott,
 24 kapás a zsellérek kezén; egyre 4,15 kapás jutott
 A 41 családfőre számítva átlagosan jut 0,34 kapás szőlő.

Összehasonlítva a 3 falut:

	Komló		Jánosi		Szopok	
Összeírt nevek:	62		50		43	
ebből jobbágy	35	56,45%	33	67,33%	28	68,29%
zsellér	22	35,48%	9	18,36%	7	17,08%
háztalan zsellér	5	8,07%	6	12,23%	6	14,63%
<i>Jobbágyság telekterése</i>						
1	1	2,86%	0		0	
2	5	11,42%	11	34,37%	0	
3	28	80,00%	20	62,50%	28	100%
4	1	2,86%	0		0	
ismeretlen	1	2,86%	2	6,06%	0	
	Komló		Jánosi		Szopok	
<i>a jobbágyság igaeveje:</i>						
átlag jut egy gazdaságra	4,32		3,61		2,67	
ökör	3,20		2,12		2,42	
lő	1,11		1,54		0,28	
tehén	0,97		1,00		1,28	
tinó	—		2,06		0,42	
borjú	—		0,38		0,71	
sertés	2,97		3,04		1,82	
birka	—		2,62		2,35	
<i>Szőlőterületen:</i>						
egy gazdaságra jut	4,91		4,06		4,82	
egy zsellérre jut	2,54		1,61		4,15	
<i>Pálínka-főző kazán:</i>						
családfejeként jut	—		0,26		0,46	

A 3 falut a fenti adatok alapján így jellemezhetjük:

Komló társadalma a legdifferenciáltabb. Itt találtuk a leggazdagabb és a legszegényebb jobbágyságokat. A zsellérek száma itt a legmagasabb. Társadalmi tekintetben Szopok 1843-ban a legegységesebb, itt van a legkevesebb zsellér is. Jánosi — kis eltéréssel — Szopokhoz áll közelebb. A leggazdagabb falu még mindig Komló, állatállománya és igaerő tekintetében, azonban aránylag itt a legkevesebb a tehén. Tehénből aránylag Szopok tart legtöbbet. Jánosi a sertéstartásban vezet. Fennmaradt a jánosi gazdák makk-bérbe hajtott sertéseinek jegyzéke 1844. okt. 25-ről.⁶⁵ 50 gazda összesen 230 sertés után fizetett makk-bért; ebből a plébánosé volt 7, a kasznáré 10. Így is 100-zal több, mint amit az előző esztendőben (adó alá) a bíró felírt. Az eltérés nyilván abból adódott, hogy a számba vett sertések korhatárát különbözőképpen határozták meg a makk-bér és adó szempontjából is.

A Komló környéki jobbágyság tehát igen sokat fejlődött, s nem volt már a múlt század közepén abban az elesett állapotban, mellyel a hegyháti lakosságot 1785-ben és 1828-ban is jellemezték.

Láttuk e paraszttrend (jobbágyok és zsellérek) állapotát. De hogyan gazdálkodott itt az uradalom? 1847-ben a Batthyányiak sellyei uradalmáról részletes leírás készült.¹⁶ A sellyei uradalom 5 kerülete (districtus) közül az egyik volt a jánosi. Minden kerületet önállóan kezelt egy-egy intéző. A jánosi kerülethez tartozott Jánosi, Komló, Szópok és Jánosi-puszt (Puszt-Jánosi). Területén összesen 6590/1200 négyszögöl hold allodiális szántó, rét és kisajátított erdő volt. 51 1/8 jobbágytelek, 38 kisházas. A jobbágyok és zsellérek összesen 6,988 4/8 napot robotoltak évenként, és 51 2/8 öl fát vágtak. Minden terményből kilencedet és (a kukoricát kivéve) tizedet is adtak. (Az uradalom nyilván bérelte az egyházi tizedet.) Minden ház 1 Ft árendát adott az uradalomnak.

A 147 hold allodiális szántóföld — tehát amit az uradalom maga művelt meg cselédeivel — Puszt-Jánosiban a birkaakol körül feküdt, és jó búza-termőnek számított. E szántóföldek — közepes termés idején — évente adtak

400 köből (Metzen) tiszta búzát

300 köből zabot

150 köből csöves kukoricát.

Ebből az adatból arra következtethetünk, hogy az uradalom is 3 nyomásban művelte földjét, és az őszi nyomásban búza, a tavasziban zab, az ugar egy részén pedig kukorica termett. A termésátlagok is ennek felelnek meg: a búza magyar holdanként (1200 □-öl) 4—5 mázsát, a zab 3—4 mázsát termett.

Az uradalomnak 1847-ben már nem volt saját szőlője Komlón. Volt azonban még 89 5/8 hold rétje, melyen 1170 mázsa (centner) széna és 200 mázsa sarijú termett.

Az elkülönözött (a jobbágyok számára tilossá tett) erdők 3125 holdat tettek ki. Ezt az erdőt már tervszerűen művelték és vágásokra osztották fel. Évente mintegy 670 öl épület- és 20 öl tűzifát adtak el, ami az uradalomnak évi 1680 Ft jövedelmet hozott.

Az uradalom allodiális földjeinek jövedelmével vetekeedett a kilencedből és tizedből befolyt jövedelem, mellyel minden termény után a jobbágyok adóztak. A kilenced (a tizeddel együtt) évi átlagos mennyisége ezekben az években az alábbi:

200 pozsonyi mérő búza

80 pozsonyi mérő kétszeres

190 pozsonyi mérő rozs

90 pozsonyi mérő zab

110 pozsonyi mérő csöves kukorica

A kilenceddel és tizeddel is terhelt szőlők után közepes évben 700 akó (Eimer) vörös és fehér bor került az uradalom pincéjébe.

A 3 falu határának (egyben a jánosi districtusnak) összterülete 6590 hold volt. Ennek valamivel több mint a fele, 3361,62 hold volt az uradalomé. Az uradalmi (allodiális) területből 3125,00 hold volt az erdő (92,96%), 147,00 hold a szántó (4,38%) és 89,62 hold rét (2,66%).

A jobbágyi kézen lévő urbáriális föld (rét, legelő, belsőség stb.) összesen 3228,37 holdat tett ki.

A jánosi kerület központjában, Puszt-Jánosiban volt az uradalom nagy birka-hodálya, 756 öreg és fiatal fajbirkával. A földművelést és a juhászatot 12 vonósőskör igaereje szolgálta ki, a juhászatból évenként átlag 170 Ft volt a bevétel, a gyapjú árából. Az összeírás megjegyzi, hogy a 3 falu népe német (!): katolikus és általában jólétben él. A leíráshoz csatolt, 1861-ben keltezett jegyzékből megtudjuk azt, hogy milyen ingatlanok maradtak az

uradalom kezén a jobbágyszabadulás után — de ebből a jegyzékből közvetve képet kapunk az uradalom berendezéséről, működéséről is.

Jánosiban volt a tisztikar, a körvadászok és az uradalmi kocma. Mindháromhoz kert és szilvás tartozott. Ezenkívül volt egy göréskert, uradalmi magtár és pince. Ezek felett egy kis háromholdas legelő a magtárt látogató fogatok céljára szolgált. Az uradalmi erdők nevei: Huszárgödri, Geisz⁶⁷ és Stoppelberg (397 hold), Vajdahegy (254 hold).

Pusztajánosiban állt a juhmajor, vagy hodály, mellette a számadó lakása, 2 cseléd- és 5 favágóház. A lakásokhoz házi-, kender- és káposztáskert tartozott. Az összeírás emlegeti a téglások kertjét is — más feljegyzések, pl. anyakönyvek megerősítik, hogy Pusztajánosiban már a XVIII. század végén téglalehető állott.

Az uradalmi táblák neveiben a következő határnevek őrződtek meg: Juhmajor, Újrét, Gadány, Gesztenyés, Mühlbergi irtás, Kenderföldek, Réttörés, Pusztai rét, Pusztai erdő.

Komlón is volt uradalmi kocma és erdő-pásztorház; mindkettő konyha- és kenderes kerttel. Volt egy szilvás is az uradalom kezén — valószínű az egykori szőlő helyén 9 hold terjedelemben. Az uradalmi erdők a Hármányban, Somostetőn, Kövestetőn és Mühlbergen voltak.

Szopokon a kocsmán és a konyhakerten kívül az uradalomé volt a Gíblwald-erdő.

VII. A jobbágyszabadítás és elkülönözés

Az 1848-as felszabadítást hosszú, évtizedekig elhúzódó „elkülönözési perek” követték, míg nem a volt úrbéresek végleges birtokaikhoz juthattak. Ezeknek rövid summája a következő:

A Batthyányi-uradalom jánosi kerületében a jobbágyszabadításkor, az 1850-es évek elején megejtett összeírás szerint volt:

A püspöki uradalomban, Kisbattyánban mindenki zsellér volt. Pontos adatok ekkori számukról hiányoznak.

Az összehasonlításból kiderül, hogy aránylag a legtöbb zsellér Komlón van, a családfők 50⁰/₀-a. A 32 jobbágyból 9 német (28⁰/₀), a 32 zsellérből 16 (50⁰/₀), ami a német zsellér-betelepedés bizonyítéka. A telkesek közt 6/8-os 7 (22⁰/₀), 4/8-os 23 (72⁰/₀), 2/8-os 2 (6⁰/₀).

Jánosiban a zsellérek aránya csaknem fele a komlóinak (35⁰/₀). A telkeseken belül 6/8-os 10 (29⁰/₀), 3/8-os 24 (71⁰/₀). Szopokon még ennél is kevesebb, a zsellérek aránya (19⁰/₀) és a jobbágyok mind 4/8 telkesek.

Komlón	19 ⁰ / ₀ telk:	32 polgár (telkes paraszt)	22 kisházass (zsellér)	10 zsellér (háztul.)
Jánosiban	16 ⁰ / ₀ "	34 "	10 "	8 "
Szopokon	15 "	30 "	6 "	1 "

A Székesszegyház uradalmában:

Mánfán	17 ⁰ / ₀ "	34 "	18 "
Budafán	17 ⁰ / ₀ "	32 "	5 "

Mánfán ismét aránylag magas a zsellérek száma ($35\frac{0}{10}$), a telkes jobbágyok közül 6 a német ($18\frac{0}{10}$), a 18 zsellér közül 15 ($83\frac{0}{10}$). A telkesek közt van egy egész, egy $7/8$ -os és egy $6/8$ telkes ($3-3\frac{0}{10}$), hét $5/8$ -os ($20\frac{0}{10}$), tizenhárom $4/8$ -os ($38\frac{0}{10}$), nyolc $3/8$ -os és három $2/8$ -os ($9\frac{0}{10}$). Mánfa képe ezzel Komlóhoz hasonló.

Budafán a zsellérek számaránya csekély ($14\frac{0}{10}$), a gazdák és zsellérek mind magyarok. A gazdák közt van egy egész telkes ($3\frac{0}{10}$), négy $7/8$ -os ($13\frac{0}{10}$), három $6/8$ -os ($9\frac{0}{10}$), hét $5/8$ -os ($22\frac{0}{10}$), öt $4/8$ -os ($16\frac{0}{10}$), kilenc $3/8$ -os ($28\frac{0}{10}$) és három $2/8$ -os ($9\frac{0}{10}$). Budafán a gazdák birtokviszonyai a legeltérőbbek, legdifferenciáltabbak. A per alatt Budafán 1858-ban újra összeírták a jobbágyokat és zselléreket. 4 év alatt Budafán a 32 gazdaságból — szétöröklés folytán — már 39 lett. Felosztották és eltűnt az egésztelkes, két $7/8$ -ad telkes, és két $6/8$ -ad telkes gazdaság; növekedett az $5/8$ -os, a $4/8$ -os és $3/8$ -os kategóriába tartozók száma. Eltűnt a $2/8$ -ból is egy és így lett egy $1/8$ -os, a zsellérség határán álló birtok is. A birtokosok zömét $3/8$ -os gazdák alkották ($44\frac{0}{10}$).

Az elkülönözés summáját Komló esetében Kiss Géza vázolta.⁶⁸ Jánosiban és Szopokon az úrbéres földekhez Batthyányi Fülöp, az uradalom akkori birtokosa telkenként 8 hold legelőt ajánlott meg.⁶⁹ Az összes kisházas legelő illetékét 1 $2/8$ -os telekhez megfelelő mennyiségűnek vette. (A kisházast úgy kezelték akkor ebben a tekintetben mintha $1/8$ -os lett volna.) A plébánosnak 1 egész, a tanítónak $4/8$ -ad telekhez megjáró legelőt adott; ez összesen 154 hold legelő lett volna, a tiszta legelő $3/4$ része. A község fellebezett, de ügyvédet nem fogadott, így érdekeit kinevezett ügyvéd, Majorossy János képviselte. A volt úrbéresek a kinevezett ügyvéddel nem voltak hajlandók tárgyalni, így az csupán az iratok alapján állította össze ellenérveit. Ennek lényege az volt, hogy az uradalom nemcsak a tiszta legelő felosztására kötelezhető, mert a község állataival a tilossá tett Vajda-hegy 245 holdnyi területe kivételével az összes erdőt, vagyis 752 hold erdei legelőt is használt. Azért is keveseli a felajánlott 8 holdnyi tiszta legelőt, mivel az közséklás és vízmosásos, tehát rossz minőségű. Az ügyvéd így 888 hold közös legelő felosztását kéri. Az uradalom viszontválaszában kijelentette, hogy az erdők legeltetése csak „kegyeletből” történt, abba a jószág a nyári időben csak „hűsölni” járt, mert abban a fák miatt vajmi-kevés legeltethető volt. Majorossy János válasza nemcsak a per, hanem egyáltalán a jobbágyi állattartás és erdei legeltetés megértésére ad értékes támpontot. „Az erdő-legelőből, azért mert azt a fák árnyazzák be, egy talpalatnyit sem lehet lehúzni, mivel a fűvön kívül a fák ág-bogait (rügyeit) fattyúhajtásait, s még a fák alatti cserjét is legelték a barmok, így a fák által elfoglalt helyet nem mondhatni oly használhatatlan helynek, hogy a legelő térből mint nem legelőt leszámítani lehetne, sőt, éppen a fák tették előnyét és értékét az erdő-legelőnek, főleg Jánosi községben, ahol a barmok az erdő-legelő nem létében éhen veszttek volna... nem igaz, hogy csak hűsölni jártak... mert az erdő-legelő volt a községben az egyedüli legelő miután a tiszta legelő inkább közséklás, mint legelő.” Ha nem kapja meg a község a telkenként 22 hold erdőt, a község „termelő ereje el lesz véve” — fejezi be az ügyvéd érvelését. A megyei törvényszék 10 holdat ítél meg. A község nevében Majorossy fellebezett, és a soproni tábla 12 holdat adott. Ez ellen viszont az uradalom tiltakozott. A hétszemélyes táblához mint legfelsőbb bírósághoz került perben végül is 11 holdat ítéltek meg, 3 holddal többet, mint amit az uradalom felajánlott. Így kapott Jánosi összesen 201,75 hold legelőt.

A perhez csatolták egy pártatlan bizottság legelő-minősítését, melynek alapján fogalmat alkothatunk az akkori legelők külső képéről:

„Obertheiler” (79 hold a falu felett a határ nyugati részén) „parlag (száraz) legelő, vizmosásos s fűtermésének jó minősége, a benne elterjedt fenyőbokrok (boróka) úgy a fekvés lejtőssége miatt a legeltetéshez kevésbé megfelelőnek találjuk... Bei hohen Kopf (19 hold) kopársága, rossz fűtermése és fenyőbokrokkal benőtt mivolta miatt rossz legelő. Hohen Kopf 41 hold irtás legelő a pölöskei határon, hegykúpján 1/3 rész magas fekvése, sziklás talaja és kopársága... miatt rossz legelő stb. ...”

Jánosai községnek az erdőréss kimérését a bíróság megtagadta, mivel Batthyányi Fülöp be tudta bizonyítani, hogy a község csak 1847-ig élt faizási jogával, és így az 1853-as császári nyílt parancs a falut a faizás gyakorlatában nem találta. A község ugyan azt vallotta, hogy 1851-ig élt ezzel a joggal, és akkor is csak azért hagyta abba, mert az uradalmi tisztek faizásra olyan területet jelöltek ki, ahol a meredekség és a gödrök miatt az számukra lehetetlen volt.

Az elkülönözési per Jánosiban aránylag gyorsan, már 1864-ben a jogerőre emelt bírósági ítéletek kiegészítésképpen, egységgel zárult. Ennek főbb pontjai: 1. a bíróság ugyan nem ítélte erdőt a községnek, de az uradalom ad 2 holdat telkenként, összesen 34,5 holdat a Binderhütten Graben nevű uradalmi erdőből. 2. 82,5 hold maradvány és kender földeket örök-váltság ellenében a járandóság felett átadja az uradalom a községnek holdanként 18 Ft összegért. 3. Ugyancsak örök váltságért még 99,5 hold erdőt is ad az uradalom, de csak a területét, mert a fát még az uradalom kivágja magának. 4. Kötelezi magát a község, hogy az uradalom által a kijelölt helyen 5 láb széles és 4 láb mély árkot és határvonalul és hogy a területén semminemű ún. királyi kisebb haszonvételt nem gyakorol és nem gyakoroltat.

Szopokon hasonló egyezség vetett véget a pernek, a részletei azonban ismeretlenek.

Mánfán az elkülönözést megelőző felmérés során kiderült, hogy a jobbágyok kezén sokkal több föld van, mint amennyi a telkek után járna. Az 1860-as kimutatás szerint Mánfán (és Budafán is) egy úrbéri telek nagyságát 37 holdban állapították meg.⁷⁰ A 18 4/16 telek után ez 647 hold, de a mánfaiak kezén ekkor 1105 holdat találtak. A többletet, 457 holdat, az uradalom örök-váltság ellenében átengedte azoknak, akiknek a kezén a felméréskor volt; átlag 15,63 korona holdankénti árért. Ezenkívül legelő-illetőségbe telkenként 12 holdat, erdő illetményben pedig 4 holdat állapítottak meg, a kisházások egyenként 1/8-ad teleknek megfelelő legelőt kaptak és kapott a jegyző és a mester is. Ekkor kaptak a Vágott-pusztán lakó kisházások is összesen annyit, amennyi egy telek után jár vagyis 12 hold legelőt és 4 hold erdőt.

Budafán minden telekre 10 hold legelő-illetőséget és 4 hold erdőt adtak. Itt is sokkal több föld volt a jobbágyok kezén, mint amennyi a megállapított telekszámhoz járt volna. A többlet 347,75 hold föld és 64,584 kaszás rét. A maradvány 1/3-át a falubéliek átadták az uradalomnak, így a másik 2/3 rész váltság nélkül maradhatott kezükön. Ezzel az egyezséggel a pör már 1858 szeptemberében véget ért. Később a község és az uradalom csereegyezséget kötött, mellyel a határvonalakat egyenesítették ki. 1862-ben a budafaiak átadták a Zsongori mező feletti csalitos legelőt 50 hold szántóval és megkapták az Aranyági Bükknek szántóföldre alkalmas részét irtásnak.

A jobbágyfelszabadítás után a hegyháti parasztságot a földesúrral közösen használt, vagy attól bérelt legelők és erdők elvesztése sokkal érzékenyebben

Mánfai ház tornáca
(Lantos Miklós felv.)

érintette, mint más járások népét. A földrajzi adottságok itt nem kedveztek a földművelő árutermelés kiterjesztésének. Az erdő-legelő haszonvételeből kizárt parasztság másutt mindenhol az árutermelés fokozására kényszerül, hogy többek között ezzel megszerzett készpénzzel vásárolhasson tűzi- és épületfát és bérelhessen legelőt. Ott ahol már korábban, a felszín földművelésre alkalmasabb volta miatt megszűntek az erdők és a földesurak a megmaradt erdőkben már korábban is korlátozták a legeltetést és a faizást, a jobbágyfelszabadítás és az úrbéri elkülönözés nyomán előállott változás nem volt olyan gyökeres, olyan súlyos, mint éppen az erdősebb Hegyháton. A Hegyháton belül viszont ismét előnyben voltak a német népcsoportok, akik

korábban alkalmazkodtak az árutermelés követelményeihez, a termelés irányában és súlyában, a családszerkezetben és gazdálkodásban egyaránt. Területünkön is, úgy látszik, a magyar falvak olyan irányban keresték új életformájukat, tevékenységük területét és kenyérkeresetük forrását, amely végző soron nem korszerűsítette a falvak gazdálkodását, társadalmi szerkezetét és gondolkodását, hanem ideig-óráig konzerválta, rögzítette azt. Már Haas utal arra, hogy csak a magyarság vállalt fuvarozást, még pedig nagy számmal és nagy távolságra — németeket hiába keresik soraikban.⁷¹ A fuvarozás valóban néhány évig jó keresetet biztosított, de az igaerő igénybevétele megakadályozta a rendszeres és intenzív földművelést — így a fuvaros gazdák otthoni mezőgazdaságát tönkre tette. A fuvarozással megkeresett pénz egy része a fuvaros gazdák és fogatok fenntartására ment el: kocsmákban, fogadókban, kovács és bognár mestereknél maradt, s ami hazakerült az sem a földművelés korszerűsítését új munkaeszközök beszerzését szolgálta — hiszen egyre kevesebb idő és erő jutott a mezőgazdasági termelésre — hanem fényűzésre. Nem utolsósorban egy a németekkel szemben hangsúlyozandó magyar értékrend demonstrálására verték el. A fuvarozás és a fuvarozással rögzített hagyományos életmód csődje a múlt század utolsó évtizedében kezd nyilvánvalóvá válni. A vasútépítés hosszú éveken keresztül rengeteg fuvarmunkát igényelt, ez lehetett a fuvarozás magas konjunktúrája, melynek hirtelen és radikálisan vetett véget a vasútállomásokon megindult áruforgalom. A hegyháti magyarság életformájának, sorsának ez az átalakulási vonala. A fuvarozó falvakon belül azonban éppen Mánfa és Budafa ezután is viszonylag kedvező helyzetben maradt, mert részben Pécs tűzifa-ellátásába kapcsolódtak be, az olcsón vásárolt, vagy részelt fát megrendelőknél vagy a hegyháti piacokon szekérszám adták el, részint bányafát szállítottak nagyszámmal, még az 1920-as években is. Tudunk arról is, hogy az 1850-es, 1860-as években kivették részüket a pécsi szén mohácsi kikötőbe szállításában is.

VIII. A bortermelés felvirágzása és hanyatlása

Az egész országot és Ausztriát érő közgazdasági változások, melyek az egyre szélesedő paraszti árutermelés irányait a Hegyháton is megszabták, itt a hagyományos magyar paraszti üzemet kevésbé érintették, mint a piacra figyelő, továbbra is és egyre szorosabban ahhoz igazodó németeket.

Jánosi, Szopok, Kisbattyán és Komló német részének gazdálkodástörténetében a következő lényeges változások rögzíthetők a statisztikai adatok és a hagyomány alapján:

A legfontosabb mindenekelött a szőlőművelés kiterjesztése, a bortermelés felfutása. Előzményeit már részben érintettük a XIX. század eleji állapotok rajzában. Ezek sorában fontos volt az a tény, hogy a szőlő állandó és biztos, ha nem is nagy jövedelmet jelentett, mert a pálinkával együtt tárolható áru volt. Bár az összeírók kiemelik, hogy a bort és pálinkát elsősorban maguk között adták-vették, és a század elején még nem volt „export-cikk”. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy az eladó a német, s a vásárló több esetben a helybéli magyar lehetett. Az is nyilvánvalóan kitűnik a korábbi összeírásokból, hogy a legszegényebb német jövevény, há-

zatlan zsellér is a magyar faluban azon volt, hogy minél előbb kis szőlőföldre tegyen szert.⁷² Ezt a kortársak is megfigyelték, és ennek az igyekezetnek az oka nyilván nem a telepítő szomszédosságában keresendő, hanem az hogy a bor könnyen pénzzé tehető áru volt. Látjuk azt is, hogy a rendkívül tagolt, nehezen művelhető oldalakon a szántóföldi művelés, az erózió, a trágyázhatatlan föld gyors kimerülése, egyáltalán fogattal való megművelése és megközelítése is nehézségekbe ütközött. Egyre több ilyen terület maradt műveletlen és értéktelen a hagyományos paraszti üzem számára. E földeket a betelepülő volt zsellérek, szegényparasztok olcsón megkaphatták, és szőlőt telepítve ott munkaerejüket kamatoztathatták. Ehhez járult egy még kellően nem tisztázott jelenség, ti. az, hogy távoli piacokon (így Stíriában és Tirolban) megnőtt a lakosság árufeltevő képessége, borfogyasztása, ill. borvásárlása, tehát piac nyílt a hegyháti bor exportjának. A piacra figyelő árutermelő német lakosság észrevette és néhány év alatt „ráállt” ennek a lehetőségnek kiaknázására. Szőlőterületeit és borkivitelét jelentősen megnövelte. Az 1865-ös első statisztikai felmérés adatai bizonyítják ezt különösen, ha azokat az 1828-as adatokkal vetjük össze. A nagy keresletnek azonban már 1870-es évekre vége lett. Még a filoxéra vész megérkezése előtt a szőlőművelés nagymértékben esett vissza.

<i>Szőlőterületek nagysága:</i>	1828 (h)	1865 (h)	1873 (kh)	1895 (kh)
Komló	5	438	50	50
János	8	554	72	64
Szopok	4	382	48	45
Mánfa	8	51	46	68
Budafa	0 [†]	19	13	26
Kisbattyán	3	135	17	12

A számok a szőlőterületek szinte hihetetlen megsokszorozódásáról adnak hírt: a legnagyobb mértékben Szopokon (95-szörösére), utána sorrendben Komlón (87x), Jánosiban (69x), Kisbattyánban (45x), Mánfán (6x). (Budafa 1828-ban bejegyzett adatait törölték, így a tényleges gyarapodás mértéke nem állapítható meg, de 1865-ben itt a legkevesebb a szőlő.) Tanulságos még összehasonlítani művelési ágak szerint e falvak határát, azt, hogy a művelt területből az egyes művelési ágak hány százalékot foglalnak el:

		Szántó	Szőlő	Rét	Legelő	Mezőg- terület	Erdő	Összes
Komló		565	438	167	334	1504	761	2261 kh
	%	37	29	11	22	100		
János		722	554	243	308	1827	1330	3147 kh
	%	39	30	13	17	100		
Szopok		423	382	158	129	1092	494	1586 kh
	%	39	35	14	12	100		
Mánfa		604	51	202	113	970	3275	4245 kh
	%	62	5	21	12	100		
Budafa		438	19	114	140	711	1370	2081 kh
	%	62	3	16	20	100		
Kisbattyán		40	135	68	3	246	754	1000 kh
	%	16	55	28	1,2	100		

A táblázatból leolvasható, hogy Komló, Jánosi, Szopak és Kisbattyán esetében a szőlőterületek a művelt föld 29—55%-át foglalják el, a szántók 16—39%-át; Mánfa és Budafa esetében a szőlő csak 3—5%-ot, a szántó 62%-ot ér el.

Komlóra tehát inkább a német gazdálkodás nyomja rá bélyegét, de a század végére már világosan látszik, hogy alig van magyar család, mely átvenné a némettség gazdálkodását és gondolkodását; a magyarok többsége, köztük az oly terebélyes és ősi Czukor nemzetséghez tartozó családok (ebben az időben) elszegényednek és elvesztik földjeiket.⁷³

Az előző táblázatból jól látszik, hogy amilyen gyorsan jött a borkonjunktúra, olyan gyorsan el is múlt. 1873-ban már a szőlők nagyobb részét kivágták a németek, de a magyarok, akik csak igen mérsékelten vettek részt a szőlőterületek kiterjesztésében, annak pusztításában is mérsékelten tanúsítottak. A magyarok ezt már nem a piac, hanem a megnövekedett saját fogyasztásuk kedvéért tették. Az 1890-es évek második felében már éreztette hatását a filoxéra is. Az ellene való védekezés tovább drágította a házi szükségletre megtartott szőlőterületek növelését. Ennek következtében a németek tovább csökkentették a szőlőterületeket, a magyarok (nem törődve a gazdaságosság mutatóival) növelték azt.

A borkonjunktúra legfeljebb egy—másfél évtizedig tartott, de ez idő alatt sok német gazda és szegényparaszt tőkéhez, készpénzhez jutott, melyet elsősorban földvásárlásra fordított; sok helyen, elsősorban a gazdáknál, jutott a gazdasági üzem korszerűsítésére is. A földvásárlásokat lehetővé tette a magyarság eladósodása, elszegényedése és egykérése is. Komló példázza legjobban a német nemzetiség előretörését, a százalékos arányszám lényeges változását ezekben az években.

Az 1860-as évek borkonjunktúrája éppen a szóbeli hagyományokkal megerősíthető kor határán van. Mindenhol hallottuk azt, hogy a néphagyomány tud a szőlőterületek nagy kiterjedéséről, a bor bőviről és olcsóságáról. Az utóbbi megjegyzés mutat e konjunktúra végére. A borexport megszűnt, a kisbattyáni régi öregek még megpróbálják a mindig szomszédokú pécsbányai, szabolcsi bányászoknak úgy eladni, hogy télen klumpában, hátukra véve egy kis hordót, házalva, poharanként adogatták el. S ha az otthon lévő bányászember esetleg nem is gondolt arra, hogy kocsmába menjen, a kedvező, házhoz szállított olcsó kínálatnak nem állt ellen. Nem sokat fizettek ezért a borért — de fent, a kisbattyáni szegénységben minden fillér jól jött, a hordás, a gyalogút költségeit úgysem számolták; mit is tehetett volna mást? Munkalehetőség télen Pécsen is alig volt.

A borkonjunktúrát átmeneti, rövid búzakonjunktúra követhette, erre utal-nának az itt-ott megépült búzospajták emléke — de ez sem biztosította a megélhetést, illetőleg az óhajtott gyarapodást. A szántóföldi növénytermesztés újabb kiterjesztése azonban már párhuzamosan haladt az állattartás át-alakulásával, ezirányban is bővülő piachoz való igazodásával. Talán a bortermelésből bejött jövedelem tette lehetővé e korszerűbb mezőgazdaság bevezetését, a jobb, gyorsabb és könnyebb talajmunkát a gyári vasekkel és vasboronákkal. E kötött talajon az eredményes szántóföldi művelés alapfeltétele volt a megfelelő időben elvégzett talajmunka. Emlékezőekben gyakran hallottam arról, hogy két egymás melletti, azonos minőségű föld termése közt óriási különbségek adódtak pusztán abból a tényből, hogy az egyiknek a gazdája elkésett a szántással, és így a szárazság miatt egyben maradt göröngyök között a búza vagy tavaszi vetemény is kiszáradt, alig hozott valamit.

Márpedig a fuvarosok szívesebben mentek el a biztos fuvarbérért dolgozni, mint az időjárás szeszélyének tovább is kitett jövő évi termés alá szántani. Az eladósodott fuvarosgazdákat pedig a hitelező kereskedők néha a kamat elengedése fejében arra kötelezték, hogy bármikor is kéri a fuvar, kiállni kötelesek.

IX. Az állattartás átalakulása a XIX. század végén

Az állattartás alapjában a következő változások zajlottak le a múlt században: a) Erdő és legelőrendezés, az erdei legeltetés korlátozása (1810 körül). b) A jobbágyfelszabadulást követő legelő- és erdő-elkülönözések. (1860-as évek). c) Legelő- és rétfeltörések, szántóföldi művelés is szőlők alá, sok esetben a közös legelők egy részének (zsellérlegelők!) kimérésével párhuzamosan (1870-es évek). d) Az erdei bérlegelők, makkoltatás stb. megszűnése, vagy megszűnése (1880—90-es évek). E változások mind csökkentették a hagyományos, legeltető-állattartás lehetőségeit. A parasztgazdaságok, vagy túladtak állataiknak azon a részen, melyre mint munkaerőre okvetlen nem volt szükségük (mindenekelőtt a tőkemaráhát, a nem munkaállatok.) vagy áttértek a takarmány szántóföldi termelésére és az istállós tartásra. Ebben az átállásban előnyben voltak azok a falvak, ahol a legelő és rét már korábban is kevés volt. Így például Kisbattyánban a legelő nagysága mindössze 3 hold volt, a határnak alig valamivel több mint 1¹/₂-a. Ez a kijáró birkáknak, disznóknak, és libáknak sem volt elég, s mivel itt a szántóföld kevés volt, nagyobb igaerőre sem volt szükség — a teheneket a kapások közt kigyomlált, erdőben, fák közt sarlózott és háton hazahordott zöld-takarmánnyal tartották.

A szántóföldi takarmánytermesztésnek ismét feltétele volt a talajmunkák korszerű eszközökkel való gyors elvégzése. Az istállós tartásnak pedig feltétele volt az, hogy az állatnak és takarmánynak megfelelő elhelyezést biztosítsanak. Mivel a pajták elsősorban arra szolgáltak, hogy a fáradtságosan, néha egy hónapig is elhúzódo sarlós aratással begyűjtött kevés gabonát abban elhelyezzék, és azt apránként, kézi cséppel kiverjék, a takarmány jó elhelyezésére alig volt lehetőség. A talajmunkák meggyorsítását szorosan követte az aratás korszerűsítése: áttérés a sarlós aratásról a kaszás aratásra, a kézi cséplésről a nyomtatásra és a járgányos vagy kézi cséplőszekrények alkalmazására. Mindezek a változások a múlt század utolsó 2—3 évtizedében zajlottak le. Az állattartásból szereshető jövedelem mértékét megsokszorozta annak a ténynek a felismerése, hogy az istállós tartásra alkalmasabb (az Észak-Baranyában és Bonyhád környékén, Tolnában kialakított) pirostarka, az úgynevezett bonyhádi fajta marha, amely gyorsabb fejlődésű, jobb tejelő és kezesebb. A tejnek (az 1880-as évekig) a házi fogyasztásban volt nagy szerepe. A szegényebbeknek, pl. az egykori zselléreknek ez adta az egyetlen fehérje-forrást; húsfélére alig juthatott ezeknek. A tej és istállózás mértékét tehát a pirostarka fajta aránya is mutatja, míg a régi szürke magyar fajta bírta jobban a rideg, félrideg és legelő tartást, de emellett lassabb fejlődésű volt és — különösen a vele kialakult tartásmód mellett — igen kevés tejet adott. Sajnos, a marhafajták arányát községi részletezéssel csak 1895-ből ismerjük, amikor már a fajtaváltás nemcsak itt, hanem országosan

is igen előrehaladt, s a lassú ökörfogatok helyett már mind a fuvarosok, mind a földművelő gazdaságok is nagyobb részt lovakat alkalmaztak. A régi magyar szürke fajtához való ragaszkodást csak annak az igazásban szembe-tűnő előnyei indokolták; kitartása (hideg, rossz időjárás), szárazság- és me-legtűrése, igénytelensége a takarmány, az elhelyezés és bánásmód tekinté-tében. Ezért legtovább tartották az uradalmak:

	1895 tarka marha aránya	4 év feletti ökrök aránya a marhaállományon belül
Komló	99%	0%
Jánosi	98%	10%
Szopok	99%	5%
Mánfa	94%	8%
Budafa	82%	13%
Kisbattyán	99%	0%

A takarmánytermelő német paraszti gazdaságok és teheneiket szinte egész évben istállón tartó német kisházások, törpebirtokosok, napszámosok már 1895-ben aránylag (a művelt területhez viszonyítva) több marhát és lovat tartottak, mint a hagyományos gazdálkodási formákhoz jobban ragaszkodó magyar földműves és földműves-fuvaros gazdaságok.

1895	1 gazdaságra jut (marha)	1 kh művelt földre jut (szántó, kert, rét, szőlő, legelő) %	legelők aránya a művelt földön belül %	Tehenek aránya a marha- állományon belül %
Komló	1,86	0,13	32	1
Jánosi	3,15	0,19	26	16
Szopok	3,77	0,22	21	20
Mánfa	2,68	0,25	20	32
Budafa	2,41	0,19	25	28
Kisbattyán	2,93	0,74	16	13

Komlói kimutatás szerint gazdaságonként — és a legelőterülethez számolva is — legrasszabbul áll marhatartásban, de tudnunk kell, hogy ebben az időben igen sok törpebirtokos és napszámos települ be Komlóra, egyelőre állatok nélkül, s itt van legnagyobb arányban a csak legeltetéssel haszno-sítható föld (korábbi szőlőterületek egy része). Kisbattyán kisbirtokos (volt zsellér) lakossága — a művelt területhez viszonyítva — a legtöbb marhát tartja, és gazdaságonként számítva is jobb a 6 falu átlagánál; itt a legki-sebb a legelők aránya a művelt területhez viszonyítva.

Gazdaságonként legtöbb marhát Szopok tartja. A törzsöröklési renddel szétaprózódás ellen védett paraszti középbirtok van túlsúlyban a faluban. Utána ebben a tekintetben Jánosi, Kisbattyán, Mánfa, Budafa, Komló a sor-rend. A művelt területre számítva Jánosi marhatartását nagy és más műve-lésre alkalmatlan legelője rontja le.

Még egy jellemző adatot írtunk fel az 1895-ös marhatartás jellemzésére. Ez a négy éven felüli tehének arányát mutatja a marhatartáson belül. A szá-mok két fontos tényt sejtetnek:

1. Mánfa és Budafa valószínű tejet hord naponta Pécsbányatelep, Sza-

bolcs és Pécs ellátására. A többi falu már a napi bejáró távolságon kívül esik.

2. A kifejlett, 4 éves, legtöbb tejet adó korban lévő tehén tartása — a tej értékesítése nélkül, nem rentábilis, ezért nem indokolt. A gyorsabban fejlődő tarka marha már 2 éves korában tenyésztésre, s mivel más vidékek éppen most akarják elcserélni a régi fajtát és vásárolni a tarka marhát, ez a legértékesebb pénzzé tehető áru, ezért fiatalon (mikor még nem eszik túl sokat) túl adnak rajta.

A lótartrásra vonatkozó számadatokból próbáljuk megragadni a fuvaros falvakat. Fuvarozásra a legalkalmasabbak a 4 évnél idősebb herélt lovak. Ezek aránya a következő a lóállományon belül:

Komló	20 ⁰ / ₀
Jánosi	29 ⁰ / ₀
Szopok	11 ⁰ / ₀
Mánfa	57 ⁰ / ₀
Budafa	57 ⁰ / ₀
Kisbattyán	46 ⁰ / ₀

Komlón a számuk elenyésző — nem is találjuk annak hagyományát, hogy itt fuvarozásból éltek volna, és hogy egyáltalán erdei fahordásra alkalmas kocsikat használtak volna. Mánfa és Budafa életmódjáról, megélhetéséről beszédesen szólnak ezek a számok. Kisbattyán — erdők közt — főként rövid erdei fuvarozást végez a környező uradalmak erdőgazdaságainak, távolabb, mint pl. a mánfaiak és budafaiak — nem jár el fával. Az arányszám kissé megtévesztő, aránylag kevés lóról van szó (26). Mecsekjánosi adatában pedig benne vannak Pusztajánosi uradalmi fogatai is. Az 1895-ben megnyitott komlói bánya az állattartás képét és irányait tökéletesen megfordítja.⁷⁴

X. Komló és környékének képe a századfordulón

A falu középpontja a régi iskola és harangtorony volt; itt a keleti-nyugati irányú falu utcája már egy kis darabon mindkét oldalon be volt építve, de akármelyik irányban távolodtunk is el a központtól, csakhamar az utca csak egy sor házból állt, mely az út északi oldalán helyezkedett el. Az iskola körül többnyire magyar családok laktak, az út keleti részén, Zobák felé német parasztok. Ez a régi út nagyjából a mai Kossuth Lajos utca vonalával volt azonos, bár éppen útnak csak nyári, száraz időben használhatták. A házak közti gyalogjárást sáros, téli időben kukoricaszár leterítése tette itt-ott lehetővé, de biztonságosabb volt hátra félremenne a pajtákon túl a „hostelokba”, az azokat egymástól elválasztó sövények, kerítések résein átgátni, ha valaki a bíróhoz, iskolához, kocsmához igyekezett. Az út déli oldalán, eltekintve az iskola körül lévő említett háztól, épület nem volt; ezen a patak felé lejtő oldalon legfeljebb rakodók voltak, s ide hordták ki a szemetet és hulladékot, aki nem fuvarozott trágyát. Feljebb, az alsó sor felnyúló hosteljai felett, egy rendetlenül, lazábban épült házakból álló falurész helyezkedett el, a mai Kiss János utca téjéke. Ebben a felső faluban is a régi törzsköcs magyar familiák laktak a Zakok, Fülöpök, Kistótok, stb. A házak, udvarok, a telekhatárok, a hostelok sem voltak szabályosan, nagyjából téglalap alakúra kimerve, ez is az egykori szabadfoglalás, szétöröklés és osztzkodás

jelelt mutatja. Itt csak néhány, viszonylag újabb háznál volt gazdasági udvar, pajta és istálló. Az ide tartozó istállókat és pajtákat, vagyis a Szállásokat még feljebb, a Palánták felé kell keresnünk a Szilvásokban, legalábbis a múlt század 70-es, 80-as éveikig. A szállások istállóból, szérüből, rakodók-ból és gyümölcsös kertből álltak, gyakran teljesen különszakadtak a lakóház telkétől, vagyis a házból a szállásóra kimenő gazda nem mehetett végig a saját területén, hanem más kerteken, szállásokon keresztül tudta csak megközelíteni azt.

Itt a szállásokon volt tehát a magyarok állattálmányának zöme, ugyanakkor a háznál is lehetett egy kis istálló a lovak vagy a fejőstehen részére. A szállásokról ökröket, teheneket és növendékeket etetés után, vagy mielőtt a legelőre kihajtották volna, leterelték a Curgóhoz, azokra a forrásokra, melyeknek vize a mai mentőállomás körül fakadt és kenderáztatóknak ázott gödrökön, úgynevezett mocsilákon keresztül folydogált a Kaszánya patak rétje felé.

A szállások épületei valóságos gyümölcsös erdők között állhattak. Különösen sok szilva és alma termett, melyből korábban jócskán jutott eladásra is. A századforduló után már senki sem vesződött így vele, olcsón eladták azoknak, akik pálinkaégetéssel foglalkoztak. A megyéket, kerítéseket is élő-szővény alkotta: som, fagyal, cserfa ésogyoróbokrok. A határvonalak is régi szabadfoglalásra mutattak, hol a rokon, egymásból kiszakadt családok külön tömböket, szálláscsoportokat alkottak. Az egyik csoport emlékét máig őrzí a Tótok szállása helynév. Korábban a régi szállásépületek még feljebb és még szétszórtabban lehettek egészen fel a Somág-tetőig, s ezeket a szőlőművelés nagy kiterjedése idején, mikor a Somág nagy része is szőlő lett, talán borházakként is használták. (Pincéknek aligha nevezhetnénk, mivel a többi dél-dunántúli szőlőbeli épületekhez hasonlóan föld alatti tárolóhelyük régen nem volt.) Ezeknek az épületeknek romjai még a múlt század végén láthatók voltak és a néphagyomány az egykori „török falu” (értsd törökkori település) maradványainak tartotta. E feltételezést alátámasztaná az a tény, hogy ott fenn temetőre utaló csontokat, koponyákat is találtak. A középkori falut azonban valahol a középkori templom és temető körül kell keresnünk a Hásmány, vagy Hársmány-ban.⁷³

A hagyomány szerint a régi templom feletti rész, fel Anna-aknáig és Kossuth-aknáig, szintén szőlőhegy volt, de amikor az „öreg Engli” megvette a komlói és Jánosi uradalmat a Batthyányaktól, e meredek, akkor még nagyobb részt csak pusztá szőlőhegyet, elcserélte a komlólakkal, adott nekik laposabb, szántóföldi művelésre alkalmasabb területet a határ északi részén.

Az 1870-es évek végén aztán már az egykori szőlők helyét „Engli” beültette fával, „robotba”; ekkor létesült a Kossuth-aknai „lucsis” is. Természetesen ez nem a régi jobbágyi robotot jelentette, hanem azt a megkötést, hogy az uradalmi erdőkből azoknak jutattak kedvezményes áron fát, akik bizonyos számú napszámot teljesítettek az erdészetben. Az új erdőkben a századforduló körül még itt-ott hatalmas szőlőindák és tövek voltak láthatók — az egykori szőlőművelés utolsó tanúbizonyságai.

A legöregebb komlói házak tehát a mai Kiss János utca környékén és alatta a régi iskola körül álltak. Egy részük még palánkokból készült; vagyis elhasogatott és földbe ázott fatörzsekből, melyeket vastag vesszőkkel is megkötöttek, befontak és azután polyvás sárral tapasztották be.

Hasonló eljárással készültek az istállók és disznóólak is. A palánk-házak mellett már nagyszámban voltak vályog-, téglaházak, és még később

épült töméses vagy tömöttfalazatú házak. Az utóbbiaknál a falat két párhuzamosan állított deszka közé dőngölt nedves földből húzták fel, s az ajtó és ablaknyílásokat a fal megszáradása után vágták bele.

A falu régebbi, magyar részén a század közepén épült házak vastag téglala- vagy vályogoszlopos tornáccal, ganggal rendelkeztek, az 1850—1870-es években készült régi német házaknál a környék német építkezéséhez hasonlóan, a gang oszlopai egyszerű faragott, vagy esztergályozott fából voltak. A századfordulón már a házak többségét cseréppel fedték, hiszen több téglalegető működött már a közelben. A házak belső beosztása nagyjából egységesen a következő: A közepén lévő konyhába két, alsó és felső részből álló ajtón keresztül lehetett belépni. Nyáron a felső ajtó állandóan nyitva volt, hogy a fény és levegő be-, a főzésnél keletkező füst szabadon kimehessen. Az ajtó alsó része távoltartotta az aprójószágot és kisgyerekeket is a konyhába való bemászástól. A konyha hátsó része felett boltozott szabadkémény gyűjtötte össze a füstöt. Itt, a boltív alatt volt a nagy, lapostetejű sütökemence, s oldalt a tüzelőpadkák. A századfordulóra már a legtöbb helyen nem a kemence lapos tetejére állított vas háromláb vagy lábas lábokban főztek, hanem a kemence oldalába, vagy a szoba felőli falba épített, vályogból rakott, vaslapos és sütős *sparthert*-en. Kevés lehetett már akkor a konyhából fűtött, de a szobában álló cserépkályha vagy szobabeli búbos kemence is. Ezek helyett a szobát már úgy igyekeztek befűteni, hogy a szabadkonyhában lévő *sparthert* lángját és füstjét vezették a szobai hálhán keresztül vissza a kémény alá. Ezzel azonban alig melegedett fel a szoba, így célzerűbb volt oda is rakott *sparthert*ot építeni.

A kémény alatti részen kapott helyet még esetleg egy kis, rétesűtő kemence és katlan, valamint a hamagyűjtő is. A konyha első, lepadlósolt részén állt a vízespad; a kémény felőli oldalon volt a fazekas polc, és alatta a falakon színes tányérok. A konyhából létrán lehetett feljutni a padlásra és jobbra-balra ajtókon keresztül az első és hátsó szobába, vagyis „házba”. A magyar családoknál, amíg több házaspár élt gyermekeivel egykenyéren, mindkét „házban” laktak, másképp 15—20 személy aligha fért volna el egy fedél alatt. A legények, néha a házas férfiak közül is egy-kettő többnyire az istállóban, vagy kint a szálláson tartózkodott.

A szobák belső bútorzata a nagy kemencén kívül a következőkből állt: Az utca és udvar felőli sarokban sarokpad, előtte nagyfiókos asztal; a másik sarokban 1—2 ágy, szőkrőny (hasított deszkából készített szarvas-háztető alakú fedéllel ellátott láda, amiben a menyasszony egész hozománya, ke-lengyéje elfért) esetleg ajtós, fiókos, festett tálas. A felvetett ágyak előtt faragott támlájú, vagy gyékényfonatos faszékek és a kemence körül munkára való gyalogszékek; alkalmasint bölcső, járóka kapott helyet. Télen bekerült a szövőszék és rokka is a házba.

Hasonló elrendezést mutattak a németek háza is, talán kevesebb volt benne a drágább színes tányér, s gazdánál semmi esetre sem került szövőszék a szobába, mert a német asszonyok és leányok soha nem szőttek, csak a magyarok. Ezenkívül a német házakban sohasem volt az a zsúfoltság, mert nem éltek nagy családban. A németek lakta keleti falurészben a múlt század közepén épült kis istállókat 1890 körül már nagystállós pajták váltják fel, melyekben 8—10 marha és ló, valamint igen sok takarmány is elfért. A gazdagabbak külön búzás pajtákat is rakattak, a korszerűsödő földművelési eljárások (jobb szántás, trágyázás, stb.) biztosította megnövekvő termés elhelyezésére.

A múlt század utolsó évtizedeiben már nagy léptekkel haladt előre a mezőgazdasági termelés, különösen a borkonjunktúra megszűnése után, észrevehetően szaporodni kezdett az év nagyrészen istállón tartott marhaállomány is. A rossz utak, a sár ugyancsak megnehezítette az őszi betakarítást, a gabonákat ezért a háromnyomásban művelt határ különösen nehezen megközelíthető részein, a búza vagy árpatarlón hevenyészett szérűkőn nyomtatták ki. A rozs helyett már a legtöbb gazda kétszerest vagy búzát vetett; a búzavetések legalább egynegyedét, vagy harmadát elfoglalták a vetett területeknek. A vetett takarmányok lucerna, lóhere és takarmányrépa pedig — a gazdaság rendelkezésére álló rétektől is függően — kisebb-nagyobb helyet kaptak a forgókban is. (Azelőtt csak a kenderföldekben, szálláskertekben, hostelokban volt egy-egy darabka ezekkel bevetve.) A leggyakoribb eljárás az volt, hogy az őszi árpára, esetleg már kikelt tavaszra vagy más gabonára tavasszal rávetették a lóhere-, vagy lucermagot, melyet (ha aratás után a tarló esőt kapott) ősszel már megkaszálhattak. A következő esztendőben az időjárástól függően még kétszer, háromszor megkaszálták, és ősszel leszántották az őszi búza alá. A hármás határbeosztásnak megfelelően tehát az ugar helyére lépett a lucer, anélkül, hogy a hármás vetésforgót megzavarta volna. A fenyér, vagyis lucerna 3—4 évig is jól termett, ezért elsősorban továbbra is a répával együtt inkább e vetésforgóból kivett részekre került, a Kender-földekbe, szállások, hostelok végébe stb.

A komlói nagygazdák aratás és szénakaszálás idején idegen munkaerőre is rászorultak. A kaszások és részesaratók a helybéli szegénység sorából kerültek ki, legfeljebb még Jánosiból és Kisbattyánból jöttek. Mivel az aratók nem rendelkeztek sem megfelelő tárolóhelyekkel, sem a megkeresett aratórész kinyomtatásához szükséges állatokkal, s a cséplőgépek megjelenéséig a cséplés és nyomtatás munkája igen elhúzódott, rendszerint nem szálas gabonában vették ki bérüket, hanem a terület vetőmagjáért vállalták az aratás munkáját. Tehát a learatott terület bevetéséhez szükséges vetőmagot kapta meg kicsépelve szemül. Szalmát megegyezés szerint kapott, rendszerint azonban csak a részes kézi cséplő, az is napjában annyit, amennyit este a hátán hazavihetett.

A szegénység, a napszámosok és törpebirtokos réteg többsége Komlón a múlt század 70-es—80-as évéig német volt. Az a kevés magyar, aki régen köztük volt, már a múlt század végén bányába járt — a pécsszabolcsi bányába, s kaszálás és aratás idején vállalt csak részes- vagy napszám-munkát, Pécssett, ritkábban a helybeli gazdáknál. A német szegénység mindenféle mesterséget űzött. Sok volt köztük a gölöncsér (a fazekas). Az égetőke-mencék nagyobb része a mai állomás környékén állott sorban, 5—6 is egymás után, de volt feljebb is néhány műhely. A kiégetett, többnyire dísztelen paraszt-, vagyis használati edényt — köcsögöt, fazekat és bögrét — a vásárokon pénzért, a falukban terményért adták. Nyáron ők vállalták el a helybeli (a mánfai és budafai) nagygazdák aratási és kaszálás munkáit és a zsúpcséplést — a Jánosi és battyáni szegénységgel együtt. Több takács is volt köztük, akik főként zsákot, lepedőt és még vastagabb anyagot pacsकर्तालनाक szőttek — részért vagy napszámban — esetleg a gazda házában a munka idején teljes ellátással és napszámberért.

Más iparnak csak egy-két képviselője akadt Komló környékén. Így például a századfordulón elég volt egy asztalos 3—4 falunak is. A mester készítette a koporsókat, a szákrányókat felváltó festett menyasszonyi ládákat és fennálló szekrényeket, esetleg katonaládákat és tálasokat is; — de mégsem élt

meg ebből — legalábbis nem elégedett meg ezzel a szerény jövedelemmel. Nyáron feleségével hetekig aratott és csépett Komlón, majd a szomszédos budafai, mátfai magyaroknál. A környékbeli napszámosoknak Pécsen sem volt állandó helyük. Az említett munkák idején felszerelve a megfelelő számmal, hajnalban a Búza téri emberpiacra mentek és várták a jó szerencsét.

Volt még ekkortájt a faluban egy, később két kovácmester, bográn és varga is; lent pedig, a mai szénesztályozó táján forgott a komlói malom kereke, míg a széki és jánosibeli nagyobb teljesítményű malmokkal a versenyt bírta.

Magyart és németet az utcán is meg lehetett ismerni. A magyar férfiak, különösen ünnepnap télen, a fekete posztó ruhához csizmát húztak, a németek pedig a nadrághoz fehér gyapjú kapcát és papucsot vettek fel. Nyáron a magyarok bő, rődös gatyában, a németek szűk vászonnadrágban jártak. Az asszonyoknál a magyarok szoknyája kurtább, anyagának színe pedig a bolti anyagok lehetőségei szerint változatosabb és világosabb volt. Sötétkék vászonkötényüket alul piros anyaggal szegték. Hajukat a fejtetőre feltűzött kontyban viselték, főkötőt azonban nem kötöttek rá, csak kasmir kendőt. A blúzt levegősen kívül viselték, különösen ünnepnap több alszoknyát vettek fel.

A németek fekete vagy sötét fejkendője alól kivillant a fehér vászon főkötő csipkéje, feszesen testhez álló blúzukat belekötötték a hosszú, szinte földig érő szoknyába. Nem viseltek sok alszoknyát: „nem jártak olyan szélesen”, s mivel a hosszú szoknya a járásban is akadályozta őket, különösen mezőre menet kétoldalt felhajtották és betűzték a kötény kötőjébe. A legfőbb különbség a magyar és német asszonyok viseletében az volt, hogy az utóbbiaknál a fiatalok sem használtak élénk színeket, és a középkorúak is már többnyire feketébe, sötétbarnába, szürkébe öltöztek, ünnepnap, hétköznapi gyászban egyaránt, ezzel szemben a magyarok cifrábban, színesebben jártak és sokkal többet költöttek az öltözetre mint német lakótársaik. Ugyanezt mondhatjuk az étkezésre is. A németek a rozskenyérrel előnyben részesítették, igen sok babot ettek (babfőzelék pogácsával), a gyerekeknek babfőzeléket kente a kenyérre. A rozskenyér és a bűdöstúró német éteknek számított. Itt a legszembevetőbb különbség az volt, hogy a németek a nagy munkaidőben nem sokat törődtek az evéssel sem; sokszor állva kapkodva, vagy a kocsin ülve ebédeltek a nagy sietségben. Magyaroknál ez szégyennek számított, s megadták ennek is a módját, és asztalról ettek mindig. Miután a Jánosi templomból vasárnap visszatértek a miséről, a német egyenesen hazament s átöltözött hétköznapiába, a magyarok betértek a kocsmába, honnan csak jó későn kerekedtek haza. Uralták a kocsmát, s a bortól felhevülve képtelen virtuskodásokkal bizonygatta egynémelyik vélt különbségét, kiválóságát. Belekötöttek a németekbe, csak mert német, vagy éppen egy fél disznósajtért eladta neki legjobb földjét. Egyes családok közt így alakultak ki öröklődő, évtizedekig húzódó viszályok és ellentétek.

Mikor az „öreg Engli” megkezdte az üzemszerű széntermelést a Halastó nevű részen, a hegybe hajtott „stolni”-ből, táróból, a széntet lóvontatású és kézi csillékkal a mai komlói templom helyén felállított szénosztályozóba hordták le. A stolni közelébe építette fel később az Anna-aknát. Az építkezéshez és a bánya felszereléséhez az anyagot a híres pécsi, budai-külvárosi bosnyák fuvarosok hordták; visszafelé menetükben pedig szénnel rakodtak meg. A nehéz szekereket sáros időben sehogyan sem tudták a lovak Komló utcáján felhúzni, ezért az „öreg Engli” kivágatta a Kaszónya-patakot benövő fűzfákat és a patak medrét képezette ki útnak. A szénszállítást azonban sehogysém tudta kifizetődően addig megoldani, amíg nem építette meg a dombóvár–szentlőrinci vasúthoz csatlakozó vicinális vonalat, Komló és Bakóca-Godisa között. Mire ez megépült, már megnyílt az első akna, az Anna-akna is. (1898)

A bánya első munkásai a Komlóra hozott, külföldön toborzott szakbányászok, gránerek, akiknek az *öreg Engli* az Anna-aknától, a régi szénosztályozó felé futó sínek és a patak mellett, az erdő aljában építtetett barakkokat. Ettől kezdve Komló településképe és lakossága mérföldes léptékű átalakulása megindult.

János a szomszédos Szopokkal összehasonlítva mozgalmasabb volt; a századfordulón már számban elég nagy szegényparaszti és napszámosréteg biztosította a nagyobb gazdák munkaerő szükségletét a mezőgazdasági munkák csúcsidején, de a munkaerőkereslet csak azért nem volt túl nagy, mert a gyermekekben gazdag szegényparasztok, napszámosok soraiból igen sokan elvándoroltak. A kisházások mind rendelkeztek valami tanult mesterességgel, néha kettővel is. Például nyáron kőművesként dolgozott, télen az építkezések szünetében takácsként működött, de aratáskor mindnyájan részes munkával biztosították évi kenyerüket. A szakismereteket nemcsak önálló mesterként gyakorolták; jó munkalehetőséget találhattak Pécsen az ott egyre szaporodó, a manufaktúrákat alig túllépő üzemekben, pl. a kádárok az ún. hordógyárban, vagy a bányához tartozó üzemekben, stb. Ez előbb, utóbb elvándorláshoz is vezetett. A nagyobb gazdák, hogy szénakaszálásra és aratásra legyen napszámosuk, krumpli földet adtak azoknak a családoknak, akiknek munkaerejére számítani akartak. Ezt a *snitter*-nek járó krumpliföldet az ugar-mezőben mérték ki, s kb. 400–500 négyszögöl nagyságú volt. A gazda fel is szántotta, a napszámos pedig saját készletéből vetette be, és ezután minden munkája az ő feladata volt. Ennek ellenében köteles volt szénakaszáláskor 3–4 napot kaszálni, ingyen, de teljes ellátás mellett. Rendszerint ő vállalta el a részesaratást is a kilencedikért, vagy tizedikért, korábban a vetőmagért. A napszámosok, a kisházások a templom utcájában laktak, de igen sokan közülük földet is tudtak vásárolni, mindenekelőtt a szomszédos pölöskei határban — eladásodott magyaroktól.

Magában Jánosiban is több gazda ment tönkre, és helyükre a kisházások sorából újak léptek.

Itt az állattartás alapját a viszonylag nagy legelő biztosította továbbra is, bár ezek nem voltak jó minőségűek — ha azok lettek volna, a Jánosiak is rég felszántották volna azokat, mint Szopokon is tették. A könnyebben kiszáradó délre dülő oldalakon jártak ki a birkák és disznók, a nedvesebb, északra dülő részre a marhák. A szőlők pusztulása után itt is egyideig a tehéntar-

tás fejlődött elsősorban, de a századforduló körül már kezd kialakulni Jánosiban később híressé vált tinó-hizlalás.

Amikor az „öreg Engli” megnyitotta a bányát Komlón, úgy látszik munkaerőhiánnyal, helyesebben e szokatlan munkára vállalkozók hiányával nem tudta a termelést kellő ütemben emelni. Jánosiban mint mondtuk, csak azok a szegények maradtak, akik többé-kevésbé állandó napszámos-gazda viszonyt biztosítottak maguknak. Ezek már lakással, kis szőlőfölddel, is rendelkeztek, és így nem mentek a bányába. „Engli”, hogy az ezzel még nem rendelkező és elvándorolni kész fiatalokat magának megnyerje, lakást biztosított nekik. Ezért Jánosiban lévő magtárát bányászlakássá alakította át — ma is látható épület a falu keleti részén, s úgy nevezték, hogy „granári”.

Szopok képe változott a legkevesebbet. Nemcsak a parasztgazdaságok száma, nagysága, de a kisházásoké sem változott lényegesen; a népszaporulat kevesebb volt a jánosibelinél, a kialakult keretekben már helyet nem találók elköltöztek. A legelőket felszántották, s már a századforduló körül kiépült híres istálló-szénátarthatása, itt is elsősorban tenyésztőállat-nevelés és hizlalás irányában. Mindkét faluban ugyancsak a századforduló körül, vagy némileg utána, állnak rá a nehéz mura-lovak nevelésére. Kancákat nem tartottak, a fiatal csikókat idegenben vásárokon, vagy házaknál vették, főként a hegyháti járás nyugati felében és Somogyban. Miután munkaerejüket 4 éves korig megfelelően kihasználták, felhizlalva, kifényesítve adták el jó áron az olaszoknak, németországiaknak.

A két német faluból tehát jóformán csak tenyész- és hizott marha, valamint exportra szánt ló került piacra. Amit a határ termelt, búzát, rozsot, árpat s egyéb terményt, mind az állattartáson keresztül hasznosították. Még búza sem került nagyobb tételben piacra, eladásra, legfeljebb a malomokban cserélték el korpáért, vöröslisztért, malomporért stb., de sokan hizlaltak búzával és rozssal is.

Egyedül a kukorica-termelés másodlagosságával magyarázható az, hogy már a századforduló idején disznót csak a maguk szükségletére tartottak és hizlaltak. Sem a pécsi, sem később a komlói piacra nem jártak, oda legfeljebb hizott libát vittek — gyalogosan, kimélve a hosszú fuvarra amúgy is alkalmatlan nehéz lovakat. A szőlőterületek bizonyos, a múlthoz viszonyított jelentéktelen rekonstrukciója is csak a házi szükségletek fedezését szolgálta. A szőlőkben, kertekben lévő gyümölcsből pedig pálinkát égettek.

Mánfán és Budafán nemcsak a rossz felszíni adottságok akadályozták a mezőgazdaság korszerűsítését. E két falu zöme változatlanul fafuvarozásból élt, a szegénység pedig naponta mintegy kétszer másfél órai gyalogúttal bejárt a szabolcsi bányába. Mindkét falut valószínűsítő gyümölcsös ligetek vették körül, melyek tulajdonképpen kaszálók is voltak, mert itt termelt meg a fuvarosok takarmánya. Úgy látszik, itt a falun kívül lévő szállások felszámolása már a múlt század közepe előtt megtörtént, bár a helynevek itt is őrzik ezek emlékét. A jobban összetömörülő falu körül, valószínű az egykori szántóterületek rovására is, terjedni kezdtek a kaszálók, gyümölcsösök. Korábban a gyümölcs (nemhiába Gyümölcsös Budafa volt a neve), a századfordulón pedig már a tej volt az asszonyok fontos piaci áruja, helyesebben, ezt hordták be hátukon a hét bizonyos napjain nemcsak a szabolcsi és pécsbányatelepi bányászcsaládoknak, hanem pécsi polgárházakhoz is. Hiába látjuk a kimutatásokból, hogy egy-egy mánfai, budafai gazda mennyi földdel rendelkezett, a hagyomány szerint alig használták felét is egy esztendőben és a termése még a család eltartására sem volt elég. A pécsi piacon eladott fa

árán vették még zacskószám a lisztet is — a hagyomány szerint. A fa a székesegyház erdeiben termett, és évenként vállalkozók vették meg az erdő egy-egy darabját. A kitermelt fát mátfai és budafai gazdák szállították fuvarbérbe, de vásároltak is belőle és azt maguk adták el.

Kisbattyánban a századforduló körül még csaknem minden felnőtt férfi rendelkezett valami mesterséggel. A faluban volt 2 fazekas, 2 téglégető, asztalos, kádár, sok kőműves és ács. Az utóbbiaknak ugyanis műhely sem kellett és mindenféle apróbb javításokat végeztek a környéken. Nyáron mindenki aratni, csépelni járt, elsősorban Jánosi-Pusztára, Komlóra, s a közeli uradalmakba is. Télen az erdőre mentek és fáért, sokan dolgoztak az Angli-féle kastély körül is. Sokan jártak be Pécsre, különféle alkalmi napszámosmunkát végeztek, káposztát tapostak, rakodtak, építkezésnél dolgoztak stb. 4 órás gyalogút volt, hétfőn hajnalban indultak, rossz idő esetén pedig már vasárnap délután, Klumpában mentek. Bort is vittek így hátán, házalva adagolták el. A századforduló körül már sok háznál volt egy tehén; a takarmányt gazolták — a kukorica közt kikapált gáz, gabonavetésekből kiböködött tüskét is leszecskázták, de e szegény volt zsellérfalu teheneinek fő takarmánybázisa az erdő maradt. A vágásokon termelt füvet sarlózták, tépték egész esztendőben, télen a fák közt zöldellő bükksást hordták haza.

A tej nélkülözhetetlen tápláléka volt a sokgyermekes battyáni családoknak. Kisbattyán határában kevés szántóföld volt, ezért a falu alá benyúló egregyi határból béreltek földet, vállaltak részesmunkát. A meredek, szántóhatatlan partokat is megművelték — kapával és a trágyát is felhordták oda hátán. A kukoricaföldeket azonban őrizgetni kellett a vadak kártétele ellen. A nagy szegénység emléke elevenen él még a mai öregekben. Télvíz idején egy kis zacskóra való kukoricát, árpával keverve vitték a Márévári-völgy szájánál lévő egregyi Krajcár-malomba, megvárták, amíg a kő leőrölte és futottak vele haza. A kenyeret az éhes gyerekek elől elzárták a tálas aljába; a gyerekek ügyesebbje a felette lévő kis fiókokat kifeszítette és felülről dézsmálták meg. Bányába a századforduló után kezdtek csak járni, eleinte csak ketten, hárman. Csak 1906—7 után szaporodik meg a komlói bányába járók száma.

A századforduló után egyre nő a kisbattyániak tehenállománya; egyre több földet vásárolnak és vesznek bérbe az egregyi határból. Ezek a részek messze esnek már Egregytől, művelésüket azért is elhanyagolták az egregyi magyarok, mert rossz minőségűek és a távolság miatt trágyázhatatlannak voltak. A kisbattyániak azért is rászorulnak, különösen az első világháború után a földvételre, mert a kisújbanjai, szentlászlói és óbányai szegénység kiszorítja őket a részes munkákból. E falvak népe a Mecsek hegység legmostohább, erdős hegyei között eddig főként faszerszámok (villák, gereblyék) és facipők (klumpák) faragásából, fazekasságból, faszénégetésből, stb. élt. A lassan, de modernizálódó környezet egyre kevesebbet igényel már a termékekből és a szegénység kényszere egyre többet visz közülük az ember-piacra, Pécsre és Komlóra egyaránt.

Kisbattyánban az első háború után kialakul a következő rend: a család fiatal férfitagjai mennek a bányába, hogy pénzt keressenek a földvételre. Az idősebbek és gyerekek kínlódnak a tehenekkel, járnak gazolni az erdőbe és hordják a tejet, tejtermékeket, gyümölcsöt Komlóra és Dombóvárra. Lovakkal is foglalkoznak. Fiatal nehéz lovakat tartanak 1—2 évig, majd jó áron adják tovább ezeket nagyobb gazdáknak. Kocsival legfeljebb gyümölcsöt, terményt szállítanak, a nehéz lovakkal a közeli erdőkben sem hordanak

fát, csak igen kivételes esetekben. Például a napszámbérbe kapott fát leszállítják a jánosi állomásra a vagonokhoz. Az 1930-as években több battyáni lakosnak van már 10 hold felett földje — egy-egy gazdánál 4—5 fejőstehen áll az istállóban, a fiatal állat, borjú, és a tej a legfontosabb áru, mely a család megélhetését és táplálását szolgálja, esetleg még az adóra is futja. Minden beruházást a fiatalok bányai keresete tesz lehetővé.

Ezzel már elérkeztünk e táj XX. századi történetéhez. A bánya kiépülésével Komló munkaerővonzása egyre nagyobb lett, és ez e tájék legfontosabb újjárendezője.

Mint láttuk, a bánya néhány évig munkaerőhiánnyal küzdött, természetesen szakmunkásokban volt ez a legnagyobb. Az idegenből jött bányászok, a gránerek letelepítése még az „őreg Engli” idejében az erre a célra épült komlói barakkokban és a jánosi magtár bányászlakássá való átalakítása is erre mutat. Az első helybéli bányászok a korábban messzebb, Pécsbányára, Szabolcsra járó komlói, mátfai, budafai magyarok közül kerültek ki. Ezekhez csatlakoznak évről évre egyre többen a szomszédos falvak magyar napszámosai és cselédei közül: Pölöskeiről, Magyarszékről és Egregyről.

Érthető, hogy azok a német kisházások, akik már kialakult és állandósított kapcsolatban álltak egy-egy komlói, jánosibeli vagy szopoki nagygazdával, már kis szőlőt is vettek, vagy kis bérelt kaszálásért adott szántóval, vagy kerttel rendelkeztek, még meggondolták, hogy ezt az új életformát választják-e, vagy megmaradnak a régi mellett. Néhány év után azonban már megnőtt a munkaerőkinálat; a bánya válogathatott az ajánlkozók közt, akik minden munkafelvételnél egyre nagyobb tömegben jelentkeztek. Hogy a felvételi lehetőségét el ne mulasszák, vagy valamilyen ismeretség révén előnyt szerezzenek, sokan beköltöztek a távolabbi környékből is Komlóra, s mindenféle alkalmi napszámosmunkát, pásztorságot és cselédséget is elvállaltak, csak hogy egyszer a bányába juthassanak. Amíg idáig eljuthattak, mindenféle lakáslehetőséget kihasználtak, kibéreltek.

A bánya Kakastelep, utána az Újtelep (1912) megépítésével jobb lakáskörülményeket igyekezett biztosítani állandó munkásainak, a munkaerőkinálatot is kihasználta. A tizes években annak, aki előre akart menni, várjár akart lenni, hetente 3 második műszakot, „übersihtet” kellett ledolgoznia, vagyis hetente három nap 16 órát volt a föld alatt. A bányamunka mégis vonzó volt: a bányász 2 hónap alatt többet keresett, mint amennyit mint cseléd egy egész évre kapott. (Pl. 1908 körül egy kocsisként dolgozó cselédnek évi bére 120 korona volt és ellátás, a bányában 70—80 koronát kapott havonta, és — ami a legvonzóbb volt — nyugdíjat. Az „Engli” 5 koronát kért a lakásért, ami egy szobából állt, világítást ingyen, jutányosan pedig tüzelőt is adott.) Egy várjár már 100—110 aranyforintot is keresett.

A betelepült, bányásszá lett volt szegény napszámosok előtt eddig nem álmodott lehetőségek nyíltak, valóságos ígéret-föld. Nem egy bányász az übersihtes napok után is vállalt részes aratást és más napszámot; mert a bánya munkaerőfelvételével párhuzamosan egyre nőtt a parasztgazdaságok terményeinek eladási lehetősége és a napszámbér is. Nemcsak Komló, hanem a környező falvak is kezdték gazdálkodásukat a komlói bányához és a bányászokhoz átalakítani; és a szegénység pedig egyre több munkaalkalmat talált Komlón a bányán kívül is. Nemcsak a szénbánya, hanem a kiszolgáló üzemek, az építőipar, a vasút- és útépítés, a kőbánya, a szén-, kő-, és faszállítással kapcsolatos kézi rakodómunka egyre több és több munkaerőt igényelt. Azok a környező fuvaros falvak, amelyek évtizedekkel előbb már

Pécs és távolabbi központok áruforgalmából és fahordásból éltek, most a bányafa szállításával keresték megélhetésüket.

Mánfáról, Budafáról, ezenkívül Magyaregregyből és Hosszúhetényből naponta átlag 120 fogat dolgozott a bányának. (Sem Komlót, sem a szomszédos német falvakat nem találjuk e fuvarosok közt, nem is volt erre alkalmas 40–45 kilós tengellyel felszerelt kocsijuk.) A 120 kocsiból a hetényiek száma 6–7, az egregyieké ennél több volt, de a zömét, 60–70%-át Budafa és Mánfa adta. A vállalkozó fuvarosokon kívül, akik a környező erdőségekből pl. a kisvaszari herceg Eszterházy, vagy az egregyi, püspöki, vagy székesegyházi erdőkből rakodtak meg, és a rakomány nagysága szerint kaptak fizetést, a bányauzemnek is volt 12 lófogata és egy ökörfogata, melyekkel szintén bányafát hordtak. A fogatok kiszolgálására, a kocsik vasalásainak, tengelyének, kerekeinek javítására, lovak vasalására, nagy kovácsműhely is létesült fenn Anna-aknánál, majd 1912-ben ez beköltözött az osztályozó mellé. Naponta 10–15 kocsi szorult javításra, amiért a bányának dolgozó fuvarosok kedvezményes díjt fizettek; de a műhely új kocsikat, elsősorban hintókat, homokfutókat is gyártott (megrendelésre). A bánya vezetősége azt is elnézte, hogy a munkaidő lejártá után a műhelyben másoknak is dolgozhassanak a kovácsok, és a munkadíjat zsebre tehessék. Később a bánya nem vesződött a lovak tartásával, hanem egy komlói nagygazdától bérelték azokat. A gazda tartotta és etette a lovakat odahaza — annakidején elvezették azokat a megfelelő műszakra, és munka után vissza a gazdához; „bérüket” természetesen a gazdának fizették meg.

A komlói bányászok ellátására elsősorban Komló és Kisbattyán szakosodott. A bányászgyerekek vagy asszonyok rendszerint a komlói gazdákhoz mentek naponta 1–2 liter tejért, s itt vásároltak a háznál (a kínálat és szükséglet szerint) zöldséget, gyümölcsöt, baromfit és tejtermékeket, esetleg hízalt disznót is. A kisbattyániak maguk hordák be a tejet és az egyéb eladható élelmet a házakhoz. A komlói törpebirtokosok, sőt a földnélküliek is tartottak tehenet, mint pl. a „Vörös Meyer” 4-et is. Az eltartásukhoz szükséges takarmányt közutak szélén, a vasúti töltés oldalán kaszált széna, napszám-munkák alkalmával megengedett gazolás, részébe vállalt aratás és pénzért vett takarmány biztosította. Jánosi, de főképpen Szopok (1928-tól már Mecsekfalva) gazdasági élete, gazdálkodásának iránya lényegében nem alakozkodott a gyorsan növekvő bányászfaluhoz, legfeljebb az egykori kisházasoknál (4–5 család), vagy még kisházassal joggal sem rendelkező napszámosoknál figyelhető ez meg, azoknál, akik a századforduló körül tejtermékeket és baromfit vittek Pécs-Szabolcsra és Bányatelepre.

Mánfa és Budafa ugyanis elsősorban tejet vitt a bányászoknak; túró, vaj, keveset. Szopokról a napi bejárás már igen megerőltető lett volna. A szopoki törpebirtokosok és napszámások így minden erejükkel azon voltak, hogy fejősteheneket tartsanak, melyeket gazolással, bérletföldek és részes-munka segítségével takarmányoztak. A szopoki birtokos gazdák századunk elején már teljesen tenyészmарha-nevelésre és hizlalásra rendezkedtek be; a marhák nagy része (1945-ig) exportra került. Még nagyobb nyereséget jelentett a nehézlóvak nevelése, kihizlalása, bár a lóval több kockázatot kellett vállalniuk. A szopoki, de a jánosi gazdaságok nagy része is tehát a marha- és ló-export céljainak vetette alá egész tevékenységét, piacra más terményt, pl. gabonát alig vitt — azt mind feletette, vagy a malmokban elcserélte takarmányért. Még más állatokból sem vittek piacra lényeges mennyiséget, még disznót is csak házi szükségletük fedezésére tartottak. Az állatexport, elte-

kintve a 30-as évek elején bekövetkezett, átmeneti gazdasági válságtól — egyre növekedett az egész Hegyháton.

A közeli Komló hatását Szopokon (és részben Jánosiban) csak a munkaerőpiacon lehetett észrevenni; megnőtt a napszámber, a napszamos becsülete — de ez sem veszélyeztette lényegesen a munkacsúcsidőben idegen munkásokra utalt intenzív állattartást. Csak az történt, hogy szénakaszáláskor, aratáskor nem a helybeli és környékbeli napszamosokat fogadták meg, hanem a Kaposvár környékéről jövőket. A kaposvári kaszások — általában így emlékeznek rájuk — valójában a kaposváriakon kívül nagyobb részt a Kaposvár környéki falvakból verbuválódott alkalmi napszamosokról volt szó — a szénakaszálást valahol Dombóvár és Sásd közt kezdték meg. Ahogy ott végeztek, ért be a fű a széki víz ill. Kaszárnya patak mentén feljebb lévő falvakban, Egyházashéren, Magyarszéken, Pálöskén, majd Jánosiban és Szopokon. Így jöttek feljebb és feljebb a szénakaszálással a „kaposváriak”; és köztük és a gazdák közt több éves, természetesen csak a kaszálás, aratás idején megvalósuló — kapcsolat jött létre.

Az elmondottakat a következőképpen tükrözik az 1895 és 1935 között a népszámlálások és országos statisztikai adatai a 2. táblázatban.

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Mg. ter.	Erdő	Művel- let alól kivett	Összes
Komló									
1895	719	29	50	82	425	1305	494	62	1861
1935	703	32	21	71	302	1129	645	70	1844
Mecsekfalu									
Jánosi									
Kisbattyán									
Mánfa									
Budafa (együtt)									
1935	3385	144	74	571	1170	5344	5669	333	11 346
1962	2463	180	101	573	1071	4388	7047	1456	12 891
Jánosi									
1895	779	27	64	114	346	1330	828	67	225
1935	868	28	17	108	293	1314	829	79	2222
Mecsekfalu									
Szopok									
1895	436	26	45	64	151	722	203	25	950
1935	454	26	7	81	151	719	203	25	947
Kisbattyán									
1895	91	9	12	30	27	169	504	19	692
1935	120	9	3	31	15	178	491	17	686
Mánfa									
1895	667	40	68	150	226	1151	233	87	3591
1935	712	39	17	168	229	1165	2527	78	3770
Budafa									
1895	823	12	26	94	224	879	938	41	1858
1935	528	10	9	112	180	839	974	45	1858

Komlón 1880 és 1900 közt indul a lélekszám rohamos növekedésnek. A növekedés 1880 és 1941 között évente átlag 5⁰/₀. 1941 és 1949 között alig több mint évi 2⁰/₀, 1949 és 1960 között évi 45⁰/₀. Komló a bánya révén a népgazdaság kiemelt beruházásával várossá lesz.

Jánosí lélekszáma alig változik, évente néhány fővel nő. E csekély növekedést a szántóföldi művelés némi kiterjesztése a legelők rovására, az intenzívebb földművelés és a nincstelenek számára a bánya teszi lehetővé.

Szopok, Mecsekefalú lélekszáma stagnál, ugyanaz 1880-ban, mint 1941-ben. A parasztgazdaságok száma sem változott lényegesen, a birtokok nem osztódnak, a gyermekáldás csekély.

Mánfán és Budafán a lakosság lassan növekszik egész 1930-ig, 1930 és 1941 között mindkét faluban csökken. Az eddig innen gyalog Pécs-Szabolcsra, Pécsre, Komlóra bejáró bányászok közül néhányan lakást kapnak a bányásztelepeken.

Kisbattyán lélekszáma a századfordulói csökken, majd igen lassan emelkedni kezd, 70 év után a változás lényegtelen; + 36 fő 1949-ben 1880-hoz képest. Ezt a bánya teszi lehetővé. A korábbi, szinte mesészerű szegénység, nélkülözés után itt nő ebben az időben a legtöbbit az életszínvonal. Az 1930-as években a család fiatal férfitagjai bányába járnak, az öregebbek mesterségükből és napszámból keresnek hozzá, miközben egyre több földet és rétet vásárolnak meg vagy bérelnék az egregyi határban.

A mezőgazdasági művelési ágakban alig tapasztalunk változást 1880 és 1935 között. Komlón a bánya terjeszkedése miatt már a századforduló után csökken a szántóföld, és nő a művelés alól kivett terület. Részben a bánya terjeszkedése miatt csökken a rét és a legelő területe is, de itt inkább már azért, mert a komlóiak a tökéletesebb mezőgazdasági eszközkészlettel igyekeznek művelés alá vonni korábbi rét- és legelőterületeket is. A kertek összterületének nagysága, már a bányásztelepek kialakulásáról beszélnek. A szőlőművelés nem jövedelmező, a szőlőskertek összterülete tovább csökken.

Jánosiban kis mértékben nő a szántóföldi művelés alá vett terület a legelő, a rét és a szőlő rovására. A változás azonban jelentéktelennek tűnik.

Hasonlóan Mecsekefalun (Szopokon) csak a nem kielégítően jövedelmezőnek bizonyult szőlőművelés szinte teljes felszámolásáról tanúskodik az összeírás. A szőlőterületeken szántóföldi művelést folytatnak; a legelő és kert semmit sem változott; a rét némi növekedést mutat.

Mánfán és Budafán kis mértékben nő a szántóterület, főként az itt is szinte teljesen felszámolt szőlőterületek rovására. Nő a rétterület a szőlő és szántó rovására. A fuvarozással foglalkozók nem érnek rá belterjes takarmánytermesztéssel foglalkozni; a gyümölcsfákkal tele rétek kaszálásával sok szénához jutnak. A bányák már komoly összegű terráriumot fizetnek a mánfai határ alá benyúló tárók szénéért. A 30-as években azonban már a budafai határra is ráomlik a salak és meddő — állítólag ennek gázai nagy területen megakadályozzák a búza megtermékenyülését. E területen aztán fel is hagynak a földműveléssel.

Kisbattyán kis területén a szorgalmas, minden talpalatnyi földet kihasználó belterjes művelés csökkent a legelő- és szőlőterületeket.

A művelési ágak változása nem tanúskodik kellőképpen a legfontosabb és lényeges változásról, ami a földművelés módjában, eszközkészletében, a vetésszerkezet megváltozásában, (a takarmánynövények javára) a belterjes árutermelő állattenyésztés révén, illetve céljából végbement. Ezekre az állattenyésztés adatai világítanak rá.

Komlón 1895-ben 166 marhát talált az összeírás; egy gazdaságra 1,86, egy kh művelt földre 0,13 jut. A marhaállomány 99%-ban tarka, 1%-a borzderes. 4 évnél idősebb tehén csak egy akad, ez még 1%-ot sem jelent, ökrök egy sincs, a zöme tehát fiatal, eladásra nevelt üsző, előhasi vagy második borját váró tehén. Ezeket viszik, keresik ebben az időben, mert országsszerte nagy ütemben folyik a tarka marha szaporítása, a szürke magyar fajta lecserélése. 1911-ben éri el a komlói marhaszám a legmagasabb értéket (209). Az elmúlt 15 év alatt az állomány 26%-kal nőtt. A rohamosan növekvő komlói bányászás és tisztviselő réteg már jó elhelyezési lehetőséget biztosít a tejnek; erre mutat az a tény, hogy a marhaállomány 44%-a már 3 év feletti fejőstehén. 1935-ben már 51% a fejőstehenek aránya. A tehenek nagy része a törpebirtokosok (vagy földnélküliek) kezén van, ők ezekkel is dolgozzák meg földjeiket. Az összes komlói parasztság 92%-a 0—10 kh-ig terjedő területen gazdálkodik; a Komlón művelt mezőgazdasági területnek ez csak 29%-át adja. A 10 kh feletti birtokoknak már a marhahizlalás nagyobb tőkebefektetéssel nagyobb hasznot hoz. Komlón tehát nagyfokú polarizációról beszélhetünk. Sok törpe- és kisbirtokos kezén aránylag kevés föld van.

A lótarítás adatai már 1895-ben azt mutatják, hogy a 66 ló zömét fiatal csikó korában máshonnan veszik, hozzák és teljes kifejlődésük, vagyis 4 éves koruk előtt jóáron túl is adnak rajta. A lóállománynak 3%-a idősebb ló, vagyis 1—1 kanca és herélt ló van csak Komlón, 1911-ben már a nagyobb gazdaságok intenzív földművelését a kifejlett, munkabírásuk teljében lévő lovak magasabb aránya is mutatja. A 107 lóból 48 a 3 év feletti herélt munkaállat (45%), és 13 a kanca (12%). 1935-ben kevesebb már a ló (85), de 47%-a hidegvérű és 59%-a kifejezetten munkaállat (3 év feletti herélt). A sertések száma rohamosan növekedett. 1895-ben 196, 1911-ben 370, 1935-ben 550. A disznók nagy részét a bányászok számára hizlalják.

A juhtenyésztés sohasem volt jelentős. 1895-ben 26, 1911-ben 71, 1935-ben 65-öt írtak össze. A helyi piac lehetőségeit mutatja a baromfiszám megnövekedése. 1895-ben 713, 1935-ben 1939-et írtak össze. A méhcsaládok száma is igen megnőtt; 1895-ben 15-öt, 1935-ben 161-et írtak össze. Ennél többet csak 3 község tart az egész Hegyháton (Bakóca, Egyházaskozár, Göd-re).

Ha a számosállatszámot a művelt földterülethez viszonyítjuk, Komló állatsűrűsége a hegyháti átlagnál valamivel alacsonyabb. 1895-ben egy kh-ra 0,21, 1935-ben 0,36 számosállat jut.

Mecsekjánosiban 1895-ben 249 marhát írtak össze. Egy gazdaságra 3,15, egy kh-ra 0,19 jutott. Az állatok 98%-a tarka. A 4 évnél idősebb tehén száma 40 (16%), az ökröké 24 (10%). A falu adataiban találjuk a Jánosipusztai uradalom 6 négyökrös fogatát. A kisházások tartanak itt is idősebb fejősteheneket, melyekkel szekereznek és szántanak is. 1911-re a marhaszám 20%-kal nőtt, és ekkor tetőzik 298-cal. A tehenek száma már 110 (37%), tinók és ökrök száma 134 (45%). Az utóbbiak zömét a hizlalt tinók adják, az igászökrök száma csak 36 (12%). 1935-ben a 291 állatból 112 a tehén (38%) és 60 a hizlalt ökrök. A vagyoni polarizáció Jánosiban talán még élesebb mint Komlón. A gazdaságok 70%-a 10 holdon aluli, de a kezükön csak az összes mezőgazdasági terület 17%-a van.

A lótarítás képe erősen eltér a komlótól. A 3 év feletti idősebb lovak együttes aránya magas, 47%, az intenzív földművelés tehát itt előbb indult meg, s később is nagyobb állati munkaerő-felhasználást mutat. 1911-re a lovak száma lényegesen nőtt. A 100 lóból 71 idős munkaállat, a kancák száma

csak 5. 1935-ben a 101 lóból csak 56 a 3 év feletti idősebb munkaállat. Ez azonban nem jelent visszaesést az előbbi statisztikákban megfigyelt tendenciával szemben, csak arról van szó, hogy időközben a hidegvérű lovak aránya igen megnőtt (46⁰/₀-ra). Ezzel szemben a melegvérű parasztlóvak aránya 40⁰/₀. A 15 ló lipiczai, s valószínű a jánosi uradalomé. A hidegvérű lovak előbb érnek, nőnek fel, s a 3—4 év körüli lovakért az olasz és német kereskedők viszonylag igen magas árat adtak. A 30-as években már ez jelenti a marhahizlalás mellett, vagy talán még előtt is, a jánosi birtokos parasztok legnagyobb hasznát. A visszaemlékezések szerint a lónevelésnek és kihizlalásnak valóságos divatja lett Jánosiban, ami már egy kicsit túl volt reális, haszonkereső tevékenységnél. Bár a „ló-hizlalás” a marhahizlalásnál kockázatosabb volt, minden jót a lovaknak adtak — a marhák és a háztartás kárára is; a kifényesített kövér lovakkal úgy versenyeztek: ki kap érte nagyobb összeget.

A sertéstartás régi bázisa a makkoltatásra használt és bérbe vett erdők voltak, ezért ezek lezárásával a disznók száma csökkent. 1895-ben még 559, 1911-ben már csak 305 a számuk. Ezután ismét nő, de nem képezi főirányát az állattartásnak, 1935-ben 425.

A juhtartás mértéke a faluban a Hegyháton általános, gazdaságonként 3—4 számtól itt sem tér el. Az uradalom merinó nyájával számuk 1895-ben 689, 1911-ben 785, melyből 577 az uradalomé. 1935-ben 695-ből 475 a merinó. Baromfi 1895-ben 1118, a méhcsalád 13. Az 1935. évre jórészt a közeli és pécsi piacon jól értékesülő libák megduplázzák a baromfiak számát (2248), de a méhcsaládok száma is felszaporodik 55-re. Számosállatszámban egy kh-ra jut 1895-ben 0,37, 1935-ben 0,41. Ez Komlónál jobb.

Mecseklalu (Szopok) marháinak száma 1895-ben 162. Egy gazdaságra 3,77, egy kh-ra 0,22 jut. Ez ekkor Jánosinál is jobb. A tarkák aránya 99⁰/₀, egy szürkeökörfogat lehetett még. A 4 évnél idősebb tehenek száma aránylag magasabb, mint az előbb vizsgáltaknál, 33 (20⁰/₀), az ökröké 8 (5⁰/₀). Itt nem volt uradalom, így a statisztika is megerősíti azt a véleményt, hogy Szopokon sokáig szerettek még ökrökkel dolgozni. A marhaszám 1911-ben 217, ebből tehén 68 (31⁰/₀), a tehenek aránya változatlanul vehető, mivel ez a számlálás már nem a 4, hanem a 3 év feletti teheneket különíti el az üszöktől. A tinó és ökör 44⁰/₀-ot tesz ki. 1935-ben is nő tovább a marhaszám; 231, a tehenek száma 72, változatlanul 31⁰/₀-ot tesz ki, a hizlalt állatoké 98, vagyis 43⁰/₀. A statisztikai sor jól mutatja a marhatenyésztés töretlen fejlődését, s azt, hogy itt sajátos, fiatal állatnevelésre és hizlalásra állított marhatartás már a századfordulón kialakult. Az összes gazdaságnak csak 28⁰/₀-a 10 holdon aluli, s ezekön az ösztérületnek is csak 7⁰/₀-a van.

A lótartásban szomszerezleg ez a falu lemaradottnak látszik, 1895-ben csak 36 ló van itt; ebből 4—4 az idősebb kanca, ill. herélt munkaállat (11—11⁰/₀). Ez a szám 1911-re csaknem megduplázódik. A 66 lóból azonban csak 4 idősebb. Ez a szám 1935-re alig változik, de ekkorra már a lovak 97⁰/₀-a hidegvérű ló, mindössze 2 melegvérű parasztló van. A lovak 60⁰/₀-a 3 éven aluli, eladásra nevelt, hizlalt ló, melynek munkacerejét is kihasználták.

Sertéstartása 1895-ben is aránylag jelentéktelen (225). Ez 1911-re 283-ra, 1935-re 316-ra növekszik elsősorban házi szükségletet fedez. Paraszti ún. udvaros juhtartásban Mecseklalu meglepően elől áll, 2,37 juh egy gazdaságra, 0,14 egy kh-ra. Baromfitartása hasonló Jánoséhoz. 1895-ben 629, ez 1935-re 1128-ra nő, 1895-ben egy összeírt kaptár helyett 1935-ben 38 a szá-

muk. Egy hold művelt földre 1895-ben 0,35, 1935-ben 0,52 számosállat jut, ez több mint 0,11-gyel Jánosiénál is jobb arány.

Mánfán 1895-ben 290 marha van, egy gazdaságra 2,68, egy kh-ra 0,25 jut. Bár a szürke magyar faj aránya itt is elenyésző, 16, azaz 6%, itt magasabb mint az előbbieken. Itt van eddig 1895-ben a legtöbb idős fejőstehén 93 vagyis a marhák 33%-a. A pécsi bányászoknak hordott tej nagyra becsült készpénzjövödelmet jelentett már ekkor a mánfaiaknak. Paraszti kézen itt találjuk még a legtöbb ökröt, 24-et (8%). Mindez régiesebb marhatartásról tanúskodik, mert ezek közül 20 igásökr. A kiscsücsök idős fejőstehenekkel művelik földjüket, ezért találunk 36 tehénfogatot Mánfán, ez vizsgált területünkhöz hasonlítva, igen magas szám. 1911-re kis mértékben még nő a marhák száma (301). A tehének száma változatlanul magas, 137 (46%). Ökör, tinó 101 (34%). Eladásra kerülő fiatal állat itt a legkevesebb, 60 (20%). Ekkor azonban már a marhák mind pirostarkák (100%). 1935-re igen visszaesik a marhák száma Mánfán: 207. Ebből 115 tehén (55%), magasabb arány mint az eddig bemutatott falukban bárhol. Marhát egyáltalán nem hizlalnak. A gazdaságok 73%-a 10 holdon aluli, és kezükön van a föld 32%-a, vagyis a falu társadalmában mindenféle vagyoni réteg megtalálható, aránylag egyenletes szóródásban.

A lótarítás adatai: 1895-ben 49 ló, ennek 88%-a idős munkaállat; mégpedig 57% herélt, 31% kanca. 1911-ben 78 ló, ennek 95%-a idős munkaállat, 73% herélt, 22% kanca; beszédesen mutatja, hogy Mánfa fuvarozásból él elsősorban, és a fuvarozásra 1935-ben még többen állnak rá. Ekkor 110 ló van itt, ebből 93% munkaállat, 73 herélt és 20 a kanca. A lovak többsége ekkor is még melegvérű (52%), ezek az erdei fuvarozásnak jobban megfelelnek.

Sertéstartásban 1895-ben még az erdőnek szerepe van, 341; 1911-re ez csökken, 298, — de 1935-re talán éppen a szeparált tej alkalmazása és a bányászok felé való eladás növekedése miatt fel nő 453-ra, és itt találjuk ekkor már a környék legtöbb hússertését (129). Igen kevés juhot tartanak, összesen 6-ot, 0,05 jut egy gazdaságra; a magyarok nem szívelelték. A betelepülő németek tartanak egyre többet házi szükségletre. 1911-ben 19, 1935-ben 34, de köztük már 15 merinó. Baromfitartásának mértéke szinte változatlan; 1895-ben 1138, 1935-ben 1236, de ezidő alatt méhészkedése fejlődött, 5-ről 60-ra nőtt a kakasok száma. Számosállatban Mánfa elmaradt a többtől: 1895-ben és 1935-ben 0,35 számosállat/kh.

Budafa (Pécsbudafa) 1895-ben 169 marhát tart. 2,41 marha jut egy gazdaságra, vagyis több mint Komlón, de a többi vizsgált falunál ez kevesebb és egy kh-ra 0,19 esik, annyi mint Jánosiban. Az állomány 82%-a pirostarka, tehát még Mánfánál is sokkal régiesebb, maradibb. A 47 idős tehén az állomány 28%-át teszi ki, a 22 ökr 13%-ot; tehát aránylag még több ökröt tartanak mint Mánfán, bár a statisztika csak 2 ökörfogatot említ. 1911-ben a marhák száma 187, ebből tehén 58 (31%), ökör, tinó 99 (53%); 10 tehenet és 16 ökröt igásznak. 1935-re itt is csökken a marhaállomány: 120, de ebből 70 fejőstehén, vagyis 58%-a, ez a legmagasabb arányszám az egész Hegyháton Gödre után (60%). Budafáról ekkor már Komlóra hordják a tejet. A vagyoni rétegzettség aránylag kevésbé polarizált, kiegyenlített; a gazdaságok 69%-a 10 kh alatti, és kezükön van az összes terület 28%-a.

Lótarításban Budafa Mánfához hasonló. 1895-ben még csak 28 ló van, ebből 93% idős munkaállat, tehát fuvarozásról van szó. 1911-re nő a fuvaros életforma vonzása, a lovak megduplázódnak, 56; ebből 92% munkaállat

(63⁰/₀ herélt, 29⁰/₀ kanca), 1935-ben 67 ló, 76⁰/₀ 3 év feletti munkaállat (66⁰/₀ herélt, 10⁰/₀ kanca). A fiatalabb lovak megnövekedett aránya itt sem vezethető vissza a tartás irányváltozására, hanem arra, hogy már 42⁰/₀ a hidegvérű ló, s ezeket már fiatalabb korban is használhatták, és jó jövedelmet jelentett, ha 4 éves kora előtt a külföldieknek is eladhatták.

A sertéstartás száma 1895-ben 162, 1911-re 244, de utána visszaesik 136-ra. 1895-ben a tiszta magyar falu juhot nem tart, 1911-ben összesen 3 van, 1935-ben semmi. Baromfi száma 1895-ös 513-ról 1935-re 933-ra nő; a méhcsaládok száma több mint háromszorosára nő (12—42). 1 kh művelt földre számosállat jut 1895-ben 0,26, 1935-ben 0,25. Ez mutatja ennek a fuvaros életformának a csődjét.

Kisbattyán az egykori zsellérfalu, 1895-ben 126 marhát tart, ami gazdaságonként 2,93, művelt területre számítva 0,74/kh-t jelent. Ez utóbbi arányszáma hihetetlenül magas. Magyarózatként vissza kell lapoznunk gazdasági életének jellemzésére. Az itt tartott állatok takarmánybázisát az erdők és részes kapáláson, a kapásföldek gazolásán kívül a más falu határában bérelt vagy vásárolt földek adták. A falu 1895-ben már 99⁰/₀-ban tarka fajtát tart, s a fiatal, fejős tarka marhának van a legnagyobb ára; ezért még 3—4 éves kora előtt eladták, emiatt a 4 éven felüli tehenek száma csak 16 (13⁰/₀). A tehenek nagy százalékat jármozták; 1911-re nő a tehenek aránya, mivel a korhatárt is csökkentette az összeírás. 54 tehen 3 éven felüli, vagyis 38⁰/₀. Tinók, ökrök száma 48 (34⁰/₀) — 100⁰/₀ pirostarka. A tehetősebbek megkezdtek már a tinóhizlalást. 1935-ben 170 a marhák száma, 66 a tehené, ez a marhák 39⁰/₀-a. Komplex tejtermelő és fiatal fejősteheneket értékesítő gazdálkodásról van itt szó. A tejet és tejterméket Komlóra viszik. Kisbattyán a kisparaszti faluja maradt. A gazdaságok 90⁰/₀-a 10 holdon aluli, és e gazdaságok kezében van a határnak több mint a fele (52⁰/₀).

A lótartás gyenge, 26 van 1895-ben; a lovak 54⁰/₀-a idősebb munkaállat, fuvarosló — de ezek erdei fuvarozásra egészen más jellegű, szűkebb távolságra szorítkozik, s nem meghatározója a gazdaság életformájának. 1911-re a lovak száma nő, de az idős lovak aránya most is csak 55⁰/₀. 1935-re kissé fokozódik bekapcsolódásuk az erdőgazdaság szállítási munkáiba. A 61 lóból 51 (74⁰/₀) munkaállat, és zömük: 45 (74⁰/₀) még melegvérű.

Disznótartása: 1895-ben 159, 1911-ben 158, 1935-ben 248. Juhtartása megfelel az átlagnak, 36 db 1895-ben (0,38 jut egy gazdaságra), 1911-ben 85, 1935-ben 96. Itt a legnagyobb a fejlődés a baromfitartásban. 1895-ben 300, 1935-ben 2066. A méhcsaládok száma viszont valamit csökkent, 25-ről 20-ra. Számosállatban, 1895-ben, 1 kh-ra 1,11, 1935-re 0,61-re esik, tehát vezet a többi község előtt — de hozzá kell tennünk ismét, hogy az itt tartott állatok takarmányának nagyrésze nem a falu határán belül termelt meg.

Az állattartás képeinek ez a rövid statisztikai jellemzése mindenben beszédesen bizonyítja a szójhagyományból megrajzolt kép hitelességét, lényegét. Még egy összehasonlítást kell röviden érintenünk: ez a falvak gyümölcsfaállománya.

1895-ben a legtöbb gyümölcsfa Mánfán volt: 7698, utána Pécsbudafán, ahol 2893 fát írtak össze. Ez meg is felel annak a hagyománynak, hogy a lakosság sok gyümölcsöt vitt más falvakba és eladta, vagy terményért cserélte el. Az 1828-as összeírás már említi a gyümölcsfagazdagságot. Meglepő azonban Mecsekjános 3. helye — 2630 fával, s ez magyarázatra is szolgál: itt a korábbi szőlőterületek nagyrésze nem volt alkalmas szántóföldi művelésre, ezért e területeken a gyümölcsfákat szorgalmazták. Itt Jánosiban és a

közele (gyümölcsfában különben nem gazdag) Mecsekaluban (1534) találta az összeírás a legtöbb diófát (326 és 304). Komlón 1634, Kisbattyánban 1052 fát írtak ekkor össze. 1935-ig a lélekszámban is a legnagyobb mértékben növekedő Komlón szaporodtak a gyümölcsfák. A bányászlakások körül is ültetgették a betelepülők, s így a számuk 6187-re emelkedett; ez közel négyszeres emelkedés, Kisbattyánban az emelkedés háromszoros (3144). Kisebb mértékben nőtt még a gyümölcsfák száma Jánosiban (3909) és Mecsekalun (1989). A két hagyományos gyümölcsstermelő falu, Mánfa és Budafa nem gondoskodott nagyobb telepítésről, a fák elöregedtek és kipusztultak; itt felére, ill. 2/3-ára csökkent a számuk (Mánfán 3877-re és Budafán 1995-re).

Az összes, mindennemű mezőgazdasági erő-, munka- és feldolgozógépet összevetve, a területhez viszonyítva a legtöbbet Kisbattyán használta, itt egy holdra 1,1 jutott (1935-ben). Bizonyos gépfajták megszerzése egy tehénkel dolgozó kisüzem részére igen fontos és kifizető volt, mert a termelés sikere nagymértékben az időben elvégzett munkától függött. A csak mezőgazdasági termelésből élő háztartások közt korszerűségét tekintve kétségtelenül Mecsekalu az elsőség a maga 0,4 gép/kh számával. A többi település 0,2–0,3-as átlaggal ettől elmaradt.

Röviden összegezve Komló környékének mezőgazdasági teremelését ki kell emelnünk, hogy itt ezen a mostoha, nehezen művelhető, vízjárásos, a szárazság pusztításainak is kitett kötött oldalakon abszolút értékben, de a föld aranykorona minősítéséhez képest különösen, az ember sokkal több árut produkált, mint Baranya más, síkabb, jobb adottságú földterületein. Hogyan volt ez lehetséges? Emberöltőként keresztül a mostoha természetnek ez a kihívása rákényszerítette a lakosok többségét, elsősorban a telepesekként érkezett németeket, a legcélszerűbb, legmegfelelőbb gazdálkodási módra, és egyben munkaerejének kíméletlen kizsárolására is. Ez biztosította e népcsoport terfoglalását is a hagyományos paraszti keretekhez jobban ragaszkodó, az élet szebb, de egyben könnyebb részét kereső magyarsággal szemben. A két eltérő értékrendű népcsoport történetének ismerete nélkül nem magyarázható Komló környékének gazdaságtörténete sem.

JEGYZETEK

¹ Komlói Múzeum, 5+54. 1. 1–5., 57. 53. 1. lelt. sz.

² Komlói Múzeum, 59. 73. 1. lelt. sz.

³ Burger Alice: Római kori villa maradványai Komló határában. Janus Pannonius Múzeum Evkönyve, 1967. Pécs, 1968. 60–68. p.

⁴ A Komló-Dávidföldi ált. isk. gyűjteményében.

⁵ Komlói Múzeum, 59. 75. 1. lelt. sz. az akase 1607-ben készült.

⁶ Komlói Múzeum, 58. 149. 1–59. 51. 1. lelt. sz. A múzeum gyűjteménye főként Kutnyánszky József fáradhatatlan ügybuzgóságából jött létre, akinek a segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

⁷ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. 1962. 247. p.

⁸ Uo. 328. p.

⁹ Velics Antal—Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. Bp. 1886. I. k. 183. 342. II. k. 170. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. A Magyar Nyelvudományi Társaság, Bp. 1960. 15.

¹⁰ Brüstle, Josephus: Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. Pécs, 1876. Tom. IV, 591.

¹¹ Györffy i. m. 343. p.

¹² Boras József 70 éves mánfai lakos szava, 1968.

- ¹³ Brüstle i. m. IV. 594. p.
- ¹⁴ Genthon István: Magyarország műemlékei. Bp. 1951. 117. p. A homlokzaton egykor messze látható Szent Kristóf kép közvetve utal a környék középkori állapotára. A középkori út a templom mellett haladhatott el valahol, s innen (valószínű egészen Szabolcsig) erdők közt ment tovább Pécs felé. A magányos vándor ki volt téve a vadonban rejtőzködő rablók támadásainak, de ha látta Szent Kristóf képmását, hite szerint aznap erőszakos halállal nem halhatott meg. Vö. *Moldova György: Az Ország panasza*. Kortárs, 1973.
- ¹⁵ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1894. II. 477. B. m. L. Batthyány—Montenuovo Levéltár. 178. csomó. 1747-ből említi Cispán-pusztát. B. m. L. Jánosi úrbéri iratai. 1854-es mérnöki felmérésben szerepel Ober és Unter-Cispán. Káldy-Nagy i. m. 58—59., 60.
- ¹⁶ Brüstle i. m. III. 165—167., Csánki i. m. II. 416., Káldy-Nagy i. m. 58.
- ¹⁷ Csánki i. m. II. 431., Brüstle i. m. III. 159., Káldy-Nagy i. m. 58—59., Felsőjánosin 1554-ben 9, 1565-ben 7, 1582-ben 5, Alsójánosin 1554-ben 3 adózó lakott.
- ¹⁸ Győrffy i. m. 393., Csánki i. m. II. 528. Káldy-Nagy i. m. 60.
- ¹⁹ Győrffy i. m. 379. Velics—Kammerer i. k. 183., 342., II. k. 170., Káldy-Nagy i. m. 76: 1554-ben 8, 1565-ben 6, 1582-ben 13 adózója van.
- ²⁰ Győrffy i. m. 250.
- ²¹ Velics—Kammerer i. m. II. 1540—1639. Bp. 1890. 165., OL Conscr. Dic. Tom. III. 1542.; OL U et C. Fasc. 37. N° 47. fol. 121.; OL U et C. Fasc. 56. N° 41.; OL U et C. Fasc. 37. N° 47. fol. 120.; OL Conscr. Dic. Tom. III. 1696. p. 251.; B. m. L. Conscriptio et aestimatio Bonorum et Pagarum Provisoratus Quinque-Ecclesiensis. Anna 1696. Peracta. Mánfa.
- ²² Velics—Kammerer i. m. I. k. 183., 342., II. k. 170. B. m. L. Conscriptio et aestimatio... 1696. Kamló.
- ²³ B. m. L. Conscriptio et aestimatio... 1696. Kamló.
- ²⁴ Uo. Jánosi. 1554-ben 9, 1565-ben 7, 1582-ben 5 adózó van Felsőjánosin, 1554-ben Alsójánosin 3, Matén 1, Káldy-Nagy i. m. 58—53.
- ²⁵ B. m. L. Megyei összeírások, 1711—1732.
- ²⁶ Uo.
- ²⁷ Uo. 1734.
- ²⁸ B. m. L. Batthyány—Montenuovo Levéltár. 178. csomó. (A zárójelbe foglaltak a szerző magyarázó megjegyzései.)
- ²⁹ B. m. L. Batthyány—Montenuovo Lvt. 178. csomó. B. m. L. Megyei összeírás, 1748.
- ³⁰ B. m. L. Jánosi úrbéri iratai.
- ³¹ Uo.
- ³² Urbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Szerk. Felhő Ibolya. Bp. 1970. 82.
- ³³ B. m. L. Jánosi úrbéri iratai.
- ³⁴ B. m. L. Mecsekfalva (Szopok) úrbéri iratai.
- ³⁵ B. m. L. Mánfa úrbéri iratai.
- ³⁶ B. m. L. Budafa úrbéri iratai.
- ³⁷ Descriptio physico-politico-topographica Comitatus Baranyaensis 1785. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár.
- ³⁸ Az első magyar népszámlálás, 1784—1787.
- ³⁹ 1787—88-ra tehetjük tehát Kisbattyán betelepítését. Faas vidéklíráról írt munkájában tévesen 1830 utánra teszi a falu létrejöttét (*Faas, Otto: Deutsches Bauerntum im Bergland der Schwäbischen Türkei. Schriften des Deutschen Ausland-Instituts Stuttgart. Neue-Reihe, Band 2. 1936. 35. 78.*).
- ⁴⁰ B. m. L. Conscriptio Regnicolaris, 1828.
- ⁴¹ Descriptio physico-politico, etc.
- ⁴² B. m. L. Mánfa és Budafa úrbéri iratai.
- ⁴³ Uo.
- ⁴⁴ B. m. L. Batthyány—Montenuovo Lvt. 178. csomó.
- ⁴⁵ B. m. L. Vármegyei összeírások.
- ⁴⁶ Uo.
- ⁴⁷ B. m. L. Conscriptio Regnicolaris, 1828.
- ⁴⁸ B. m. L. Batthyány—Montenuovo Lvt. 86. csomó.
- ⁴⁹ B. m. L. Vármegyei összeírások.
- ⁵⁰ B. m. L. Batthyány—Montenuovo Lvt. 82. csomó. Birói számadások.
- ⁵¹ Uo.
- ⁵² B. m. L. Conscriptio Regnicolaris, 1828. Megfelelő községek neve alatt.
- ⁵³ Schematismus Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis... megfelelő évi kiadásai.
- ⁵⁴ Uo.

⁵⁰ B. m. L. Batthyány—Montenuovo Lvt. 82. csomó. Bírói számadások. Conscripção Regnicolaris, 1828.

⁵¹ Schematizmusok és az országos népszámlálás adatai.

⁵² B. m. L. Conscripção Regnicolaris 1828. Schematizmusok. Országos népszámlálási adatok.

⁵³ Schematizmusok.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ B. m. L. Batthyány—Montenuovo Lvt. 82. csomó.

⁵⁶ Uo. 81. csomó.

⁵⁷ Uo. 86. csomó.

⁵⁸ B. m. L. Batthyány—Montenuovo Lvt. 81, 82, 86. csomók.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. 81. csomó.

⁶¹ B. m. L. Batthyány—Montenuovo Lvt. 180. csomó. Topographische Ausführliche Beschreibung.

⁶² Geisz — Gais — ném. Kecske.

⁶³ Ld. Kiss Géza: A mezőgazdaság fejlődése c. tanulmányát ugyanebben a kötetben.

⁶⁴ B. m. L. Jánosi és Szapok úrbéri iratai.

⁶⁵ B. m. L. Mánfa és Budafa úrbéri iratai.

⁶⁶ Haas Mihály: Baranya..., Pécs, 1845.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ A magyarság elszegényedése és számszerű megfigyeltetésének irodalmi visszhangját találjuk Takács István egykori Jánosi-beli plébános életéről szóló műben. (Dócsa Gizella: A névtelen pap. Bp. 1941.)

⁶⁹ Babics András: A komlói kőszénbányászat története. Pécs, 1958. 25.

⁷⁰ Ma is Hásmányi temetőként emlegetik azt a temetőt, melyet a középkori templomrom körül találunk. Felette van a Hársas tető, ahol a szászvári parasztok 1810 és 1820 között először nyitottak tőrot a szén kitermelésére. Babics I. m. 15.